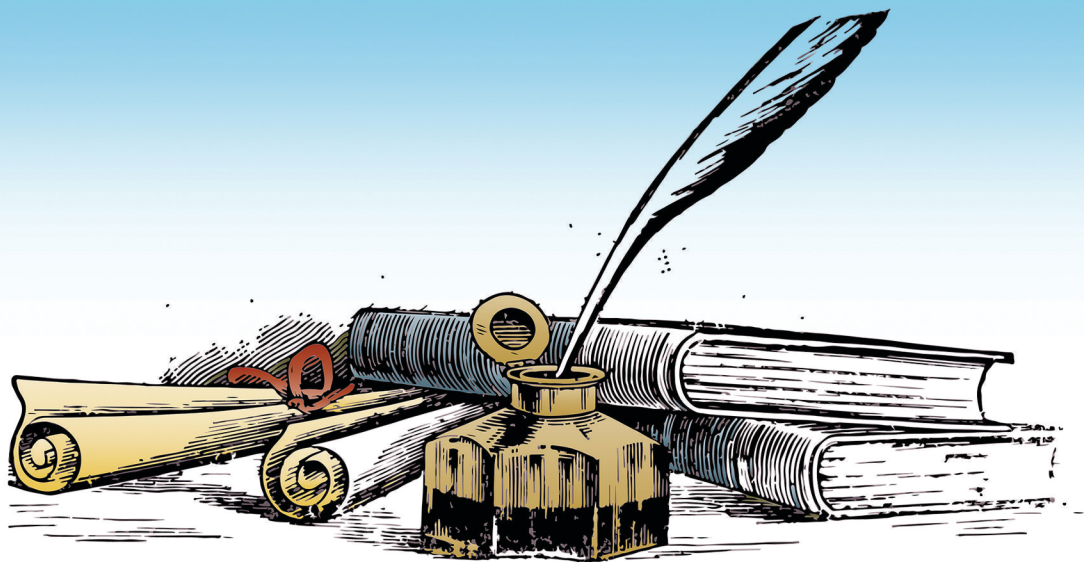

Күжүгет Мария Амын-ооловна

ЛИТЕРАТУРЛУГ ЧУРТ ШИНЧИЛЕЛИ

Кызыл
2019

Тываның күрүне университеди

Күжүгет Мария Амын-ооловна

ЛИТЕРАТУРЛУГ ЧУРТ ШИНЧИЛЕЛИ

Өөредилге-методиктиг пособие

Кызыл – 2019

УДК 821. 512. 156 (075,8)
ББК 8Т (075)
К88

Тываның күрүне университетинин өөредилге-методиктиг чөвүлелинин
шиитпирин ёзугаар парлаан.

Күжүгет М. А.

Литературлуг чурт шинчилели : өөредилге-методиктиг пособие.
– Кызыл: ТывКУ НҮЧ. – 2019. - 91 ар.

«Литературлуг чурт шинчилели» деп өөредилге-методиктиг пособие регионнун гуманитарлыг эртемнер талазы-биле литературлуг байдалының онзагайын шинчилеп өөренир угланышкынны берип турар. Ол чечен чогаалдың амыдырал-биле база чогаалчыларның чер-чурту-биле харылзааларын шинчилээр, оларның чогаадыкчы салым-чаяанының ажыттынарынга чер-чуртунун салдарын хайгаарап өөренир. Студентилернин мөзү-шынарын кижизидер, эстетиктиг көрүжүн болгаш менталдыг бот-медерелин шын хевирлээринге ужур-дузалыг.

Кужугет М. А.

Литературное краеведение: учебно-методическое пособие. – Кызыл: Изд-во ТувГУ, 2019. – 91 с.

Учебно-методическое пособие представляет изучение литературного пространства региона, составляющими которого являются литература и образ родного края.

Расширяя и обогащая знания студентов о родных местах, литературное краеведение прививает им любовь и уважение к истории культуры родного края, формирует их ментальное самосознание, помогает полнее ощутить и осознать связь литературы с жизнью.

Рецензенты: **Куулар Н.Ш.**, член Союза писателей России, главный редактор Тувинского книжного издательства им. Ю. Ш. Кюнзегеша
Соян А.М., к.ф.н., доцент кафедры тувинской филологии и общего языкознания

© Кужугет М.А., 2019
© Тувинский государственный университет, 2019

Тайылбыр бижик

Амгы үеде чер-девискээрге хамаарыштыр география, төөгү, физика, бойдус, хоойлу, өөрөдилге, культура болгаш өске-даа угланышкынныг эртемнерни өөренип шинчилээриниң айтырыглары шапкынчаан. Девискээр (регион) фактору кижилерниң амыдырал-чуртталгазын уштап-баштаарынга доктаамал улуг ужур-дузалыг апарган. Ындыг таварылгада делегейниң болгаш күрүнениң иштинде боттуг далалары-биле ылгалып турар кайы-бир регионче кичээнгейни салыр апаар. Ынчалдыр регионнарны административтиг девискээр аайы-биле, оларның агаар-бойдузунуң, социал-экономиктиг, төөгү-культурлуг байдалының аайы-биле онзагайын шинчилеп өөренир. Оларның иштинче гуманитарлыг угланышкынныг «Литературлуг чурт шинчилели» база кирип турар.

Амгы үениң коммуникациялыг технологиялары ырак-узок черлерни чыыра соп эккээр шынарларлыг. Ниитилелде социал болгаш ниитилел-политиктиг харылзаалар глобалдыг, планетарлыг апарган. Оларның тодаргай чер-чурт-биле, регион болгаш ооң девискээри-биле харылзаазы кошкаан. Ооң салдары-биле чоорту национал онзагай шынарлар эстип, чоннарның амыдырал-чуртталгазының культурлуг сүзүктери чаңгыс айланып, делегейниң социал хүрээлелинде «биче төрөөн чурт» деп билиишкынниң тускай амыдыралчы утказы чидип бар чыдар.

Регионалдыг девискээр азы чер-чурт айтырымы ниитилелдин болгаш кижиниң амыдыралындан чиде бербес ужурлуг. Ол кижиниң хевирлеттинеринге база бодунуң чонунуң ужур-чаңчылдарын быжыглаарынга амыдыралдың байдалын илередир чугула фактору болуп келген болгаш болур-даа ужурлуг.

Амгы үениң культурлуг кижизинге бодунуң адын болгаш фамилиязын, төрөөн дылын, эртемни, ада-өгбезин, төрөөн черин – ук-дөзүнүң бот онзагайын медеп билири чугула. Төрүттүнгеш, кижини болуп боттанып келгени чериниң ужур-чаңчылдарын, ёзулалдарын, культуразын билири, ону сагыыры – менталдыг бот-медерел болур. Ол бүгүнү шинчилээринге, аныяк-өскөнни бүгү далалыг хевирлээринге, өөрөдиринге «Литературлуг чурт шинчилели» деп эртем улуг ужур-дузалыг.

“Чурт шинчилели” (краеведение) деп эртем делгем утказынга алырга, аңгы-аңгы эртемнер аайы-биле чер-чуртту бүгү талалыг өөренип, шинчилеп көөрү болур. Ол комплексче чер-чурттуң социал-экономиктиг, политиктиг, төөгүлүг болгаш культурулуг адырларын өөренири кирип турар.

«Литературлуг чурт шинчилели» (литературное краеведение) — литератураның тускай адыры болбушаан, чогаалчыларның чер-чуртунга хамаарылга, харылзааларын дамчыштыр оларның чер-чурт темазын чогаалдарында чырытканын шинчилээр, ону эки билип алырынга улуг ужур-дузалыг эртем болур.

Аныяк-өскенни өөредиринге болгаш кижизидеринге, бот медреселин хевирлээринге литература ниитизи-биле улуг ужур-дузалыг. Ооң ролюн бүгү талазы-биле бедидер сорулгалыг янзы-бүрү хевирниң ажылдарының иштинде «Литературлуг чурт шинчилели» деп эртем база кирип турар.

Төрээн чериниң дугайында студентилерниң билиин делгемчидип байытпышаан, оларны ооң культуразының төөгүзүнге ынак болурунга, литератураның амыдырал-биле харылзаазын долу медресеп билиринге өөредир. «Литературлуг чурт шинчилели» аныяк-өскенге чечен чогаалды ханыладыр өөредир, сонуургалын идепкейжидер, оларның аажы-чаңында мөзү-шынар болгаш эстетиктиг шынарларын кижизидер эртем болур. Чогаалчыларның чер-чурту-биле харылзааларын, оларның чогаадыкчы салым-чаяанының ажыттынарынга чер-чуртунуң салдарлыын хайгаарап өөренир. Төрээн чериниң төөгүлүг черлерин эрткен үениң херечилери кылдыр көөр база оларның литература-биле харылзаазын тодарадып билир, оларның чогаалдарда азы уран чүүлдүң аңгы-аңгы хевирлеринде илереттингенин эскерип билиринге чаңчыктырар. Ындыг янзылыг сорулгаларлыг болганындан «Литературлуг чурт шинчилели» деп эртем үнелиг.

Тыва литературарада литературлуг чурт шинчилелинге хамааржыр тускай ном барык чок, аңаа хамааржыр эртем ажылдары база эвээш болганындан өөредилгеге ажыглаары-биле кол нургулайында орус литератураның чижектеринге даянырын сүмелеп турар. Орус болгаш өске-даа чоннарның литератураларының төлээлериниң тыва литература-биле

харылзааларын чергелештир өөренири, чоннар аразында харылзааларны сайгарары патриотчу болгаш интернационалчы кижизидилгениң хөрзүнүн салыр.

Ынчангаш «Литературлуг чурт шинчилели» деп эртемни өөренирде, тааржыр литератураны тус черниң библиографтыг материалдарын ажыглап тургаш, башкы боду шилип тургузар. Литература кичээлдеринге литературлуг чурт-шинчилел ажылдарын чогаадыкчы езу-биле чорудары негеттинип турар. Литературлуг чурт шинчилелин литература кичээлдеринге, факультативтерге болгаш бөлгүмнерге чорударга эптиг.

Тус черниң аас чогаалын чыып бижири аныяк-өскенге улуг кижизидикчи салдарлыг. Чоннуң аразында чечен-мерген кижилер-биле ужуражып, оларның күүселдезинде чогаалдарны дыңнаары, «дириг» боттары-биле чугаалажыры уругларга солун үлегер-чижек болур. Чоннуң езулуг арыг дыл-домаан үнелеп билиринге, аңаа ынак болурунга өөренир, ол бүгүден уруглар эстетиктиг таалалды алыр.

Чогаалчы кижиниң амыдыралы болгаш ажыл-чорудулгазы-биле чоок танышкаш, уруглар ооң чогаалдарының алыс утказын, дылының онзагайларын, бодалдарының болгаш сеткил-сагыжының ханы чажыттарын билип алыр аргалыг апаар.

Чогаалдарда алгап мактаан черлерни көөрү, чогаалдың болуушкуннары болуп турар черлерже экскурсия, походтар кылыры уругларның хей-аъдын көдүрер, бойдуска, чер-чуртунга хумагалыг болурунга өөредир.

Көргөн-билгенин, дыңнаанын, ужуражылгалардан сактып алганын демдеглелдерге бижири уругларның чаңчылы апарып, оларның сөс курлавырын байыдар, литературага сонуургалын улгаттырар. Ооң уламындан чыып бижиир болгаш шинчилээр чаңчылдарга өөренир. Ук чаңчылдар кижини бот тускайлаң боданып, чогаадыкчы ажылдап билиринче углап баштаар. Түңнелинде, литература-шинчилел ажылдарын эртем езугаар чыып бижири, культураның тураскаалдарын камгалаарынга киржири, литературлуг чурт шинчилелин суртаалдаары ук ажылды уругларны ниитилел чергелиг ужур-уткалыг деп медеп билиринге кижизидер. Ындыг болган төлээде, олар

боттарын ниитилелге ажыктыг кижилер бис деп медресеп билген турар ужурулуг.

«Литературлуг чурт шинчилели» деп эртемниң программасында кирген материалдарны литератураның өске-даа спецкурс азы спецсеминарларын тургузарынга дузалал материал кылдыр ажыглап болур.

I ЭГЕ. ЛИТЕРАТУРЛУГ ЧУРТ ШИНЧИЛЕЛИ: ТӨӨГҮЗҮ БОЛГАШ УТКАЗЫ

1.1. Эртемниң сорулгалары. Чечен чогаалдың регионалдыг болгаш национал онзагайы

Ада-чурттуң литературазында уран-чечен чогаалдарның эң-не кол үлегерлери ниити национал сайзыралдың түңнели болур. Ол кайы-бир чогаалчының каяа чурттап турганындан, каяа бижээнинден хамаарышпас. Сергей Есенинниң, Василий Шукшинниң, Валентин Распутинниң, Степан Сарыг-оолдуң болгаш өскелерниң-даа шылгараңгай чогаалдары кымга-даа солун болгаш үнелиг. Ынчалза-даа Россияның регионнарының литератураларын кичээнгейге ап, үнелеп шинчилээр болза, олар боттары тус-тузунда онзагай талаларлыг болур.

Кайы-бир тодаргай регионнуң литературазын ниити литератураның төөгүзү-биле чергелештир өөренири кижиниң билиин делгемчидер, көрүжүн ажыдар, эртемин бедидер.

Барыын болгаш Чөөн чүк чурттарының – ийи улуг девискээрниң, (ооң иштинде литератураларының), ханы болгаш көскү ылгалды кымга-даа билдингир. Ук черлерниң культуразы, литературазы бот онзагай угланыышкыннарлыг, бот-боттарындан ылгалып турар национал шынарларлыг.

Тус черниң чонунуң өске чоннардан ылгалдыг онзагай талаларын национал дээр. Ол бүгү чогаалдың тематиказынга, чоннуң ажил-амыдыралын болгаш чер-чурттуң бойдузун чураанынга, чогаалчының дылынга болгаш бижиириниң аянынга, чогаал маадырларының овор-хевирлеринге илереп кээр.

Кижини төрөлгөтөнниң культуразы, ооң иштинде чечен сөзү, шуут-ла чааскаан, аңгы (унитарлыг), өскелерден артык, чаңгыс шынардан бүткен болбас. Ол бот онзагайлыг, ынчалза-даа өске чоннар-биле сырый харылзаалыг, оларның аразында, хөгжүм оркестринде кандыг-бир хөгжүм херексели дег, бир-ле черни ээлеп турар боор. Ынчангаш чоннарның культуразы, чечен чогаалы бот-боттарын немеп, байлакшыдып чоруур. А национал литературалар бот-боттарынга дөмейлешпес болганы-биле солун, ниити сайгарар айтырыгларлыг, угланыышкыннарлыг.

Ол бүгү байдалдар аңгы-аңгы чурттарның, регионнарның чоннарының литератураларының сайзыралының, хөгжүлдезиниң онзагайын магадылап турар.

Литературлуг чурт шинчилели деп эртемге тус черниң (край, область, республика, кожуун, хоорай, суур...) амыдыралын, чогаалчыларның тус чер-биле азы кайы-бир чер-биле харылзашкан намдарын, кандыг-бир черниң дугайында чогаалдарны, ында кирген овур-хевирлерни, төөгүлүг болуушкуннарны өөренир. Чогаалчының адын мөңгөжидеринге хамааржыр тус черде чүү-ле бар болдур, олар литературлуг чурт шинчилелиниң объектилери апаар. Оларга музейлер, тураскаалдар, мемориалдыг самбыралар болгаш өске-даа чүүлдер хамааржыр [4, 386].

Литературлуг чурт шинчилели — литература төөгүзүн өөренир болгаш ону шинчилээр эртемниң бир адыры болур. Ол литература теориязы база литература критиказы-биле сырый харылзаалыг. Литература шинчилээр эртемниң немелде адырларына литература архиви, чечен чогаалдың болгаш литература эртеминиң библиографиязын тургузары, эвристика (атрибуция), палеография, текстология, сөзүглел тайылбыры, очулга ажылын чорудары хамааржыр. Немелде адырларның ужур-дузазын ылгап билири – литературлуг чурт шинчилели деп эртемни шингээдип алырынга ужур-дузалыг. *Библиография* дээрге номнарның болгаш статьяларның дугайында медээлерни демдеглед, системажыдары-дыр. Ол кол болгаш немелде сүмелээр деп ийи кезекке чарлып турар. Чоокка чедир-ле библиографтыг медээлерни карточкаларга демдеглед, каталогтар тургузуп турган. Амгы үеде библиографияны компьютерде чыскаап турар апарган. Ынчалза-даа библиографтыг айтыкчылар, номнар, словарьлар үндүрери уламчылап турар, олар бодунуң үнезин, ужур-дузазын чидирбээн.

Текстология – чогаалдың сөзүглелин азы оон үндезиннерин чогаалчының чогаалдар чыындызын үндүрер сорулгалыг өөренири. Текстологтар сөзүглелдин тургустунуп келгенин, оон аңгы-аңгы вариантыларын өөренип көөр, бижиттингениниң база баштайгы парлалгазының үезин чиге тодарадыр. Оларның хүлээлгезинче чогаалдың автору шын адын

салган бе азы псевдонимин бижээн бе дээрзин тодарадыры база кирип турар. Ону *атрибуция* дээр.

Палеография – бурунгу сөзүглелдерни өөренири болгаш бижири. Ол база текстологияның бир адыры болур.

Литература шинчилээр эртемнің *хронология* деп немелде адыры база бар. Ол текстология-биле сырый харылзаалыг. Хронологияның кол сорулгазы – литератураның хөгжүлдезинин үе аайы-биле дес-дараалашкаан чиге болгаш эртем ёзузу-биле тодарадыры. Хронологияның база бир сорулгазы – чогаалчының амыдыралының болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының чыл санаашкынын тургузары болур.

Үндезин дөстөрүн өөренир эртем (источниковедение) сөзүглелдернің баштайгы бижилгезин, оларның дугайында тайылбырларны база оларның үндүрүлгелеринин дугайында өөренир.

Биографистика – чогаалчының амыдыралчы эрткен оруун, ооң делегей көрүүшкүнүнүн база стилинің хевирлеттингенин өөренир.

Историография – кандыг-бир чидиг айтырыгның шинчилеттингенинин байдалын өөренир база ону улаштыр өөрениринин угланышкынын тодарадыр.

Литературлуг чурт шинчилели кижинин ниити билиин делгемчидеринге, патриоттук кижизидилгеге улуг ужур-дузалыг, студентилернин билиин ханыладыр, сонуургалын идепкейжидер, ниитилелче көрүжүн хевирлээр, мөзү-шынар болгаш эстетиктиг билиглерин тодаргайлаар эртем болур.

Литературлуг чурт шинчилели деп эртемнің кол сорулгазы — болдунар барымдааларны ажыглап тургаш, чогаалчыларның төрөөн чери-биле янзы-бүрү харылзааларын көргүзер. Ол ыяп-ла чогаалчының чер-чурту, ооң ажылдап-чурттап чораан черлери-биле холбашкан болур. Кижинин төрөөн черинин амыдыралы, төөгүзү, культуразы, агаар-бойдузу, чонунун чаңчылдары эстетиктиг ужур-уткалыг болгаш, ооң чогаадыкчы ажылынга улуг салдарлыг. Чогаалчы болгаш ооң төрөөн черинин аразында кончуг нарын болгаш чараш харылзаа бар болганындан төрөөн чери чогаалчы кижинин чогаадыкчы хей-аьдының үнген дөзү болур. Ол бүгүнү сайгарып өөренири

национал төөгүгө, культурага, амыдыралга хамаарыштыр кончуг ажыктыг чүүл болур.

Демдеглелдер, чагаалар, эрги солун-сеткүүлдер, чуруктар, үежилериниң сактыышкыннары чогаалчыларның амыдырал-чуртталгазының солун барымдааларын өөренир арганы тургузар. Кичээлдерге, факультативтерге, бөлгүмнерге чогаалчыларның тус черниң чону-биле харылзааларын тода билип алырга, оларның чогаалдарының утка-шынарын улам ханы өөрениринге ажыктыг. Кандыг-бир солун материал тып алып болза, уругларга ол улуг ажыдыышкын болур. Ховар чурук, шагда парлаткан статья, хол үжүү салган ном, чогаал маадырларының прототиптери-биле ужуражылга дээн ышкаш солун чүүлдер-ле хөй. Чогаалчы-биле ужуражылга, авторнуң чугаазы, аянный номчулгазы уругларга аажок солун болгаш уттундурбас болуп артар.

Уран чүүлдүң шылгараңгай тураскаалдары-даа, литератураның чогаалдары-даа бодунуң үезинден база черинден хоорук эвес болур. Ынчангаш литература төрөөн черни өөрениринге, а төрөөн чери литератураны билип алырынга ужур-дузалыг.

Литературлуг чурт-шинчилел ажылдарын литература кичээлдеринге, бөлгүмнер азы факультативтерге, класстан дашкаар ажылдар үезинде чорударга таарымчалыг. Литературлуг чурт шинчилели деп эртем кижиниң төрөөн чериниң бойдузу, чонунуң төөгүзү, амыдыралы, культуразы-биле харылзаалыг. Д.С. Лихачевтуу-биле «Өске кижиниң дылын билбес ужурундан ооң бодалын билип ап шыдавазы дег, литератураның төрүттүнген черин билбес болза, ооң утказын билип алыры берге. Шүлүк-даа, литература-даа анаа-ла боттары туруп шыдавас, олар төрөөн чериниң хөрзүнүңгө өзер, чүгле төрөөн чери-биле кады билдингир боор».

Чогаалчы болуп хевирлеттинеринге төрөөн чериниң салдары улуг, ооң төрөөн чери-биле эстетиктиг харылзаазы нарын деп үстүндө чугаалаан бис. Орус литератураның чижээнден көөрге, мындыг. Тригорское болгаш Михайловское деп черлер шүлүкчү А.С. Пушкинниң допчу намдары-биле холбашкан. Лермонтовтуң чогаалдарында Середниково элөөн хөй арыннарны ээлеп турар. Ясная Поляна чок болза, Л.Н.

Толстойнуң намдары-даа долу эвес, ооң чогаалдарында бойдус чурумалдары-даа өңгүр эвес болур ийик. Ярослав губерниязы-биле Н.А. Некрасовтуң шүлүк чогаалы харылзаалыг, а Орел край-биле И.С. Тургенев болгаш Н.С. Лесков, И.А. Бунин база Л.Н. Андреев харылзаалыг. Нижний Новгородту делегей литературазынга М. Горький ажыткаш, аңаа чаа атты тывыскан: Горький хоорай. Пушкинниң база Достоевскийниң Петербургу чогаалдарда чурааны, Грибоедовтуң Москвазы, Кавказ болгаш Крым, Сибирь болгаш Соңгу чүк чогаалчыларның амыдыралында болгаш чогаалдарында дыка хөй черни ээлеп турар. Бо бүгү литератураны болгаш ооң төөгүзүн өөрениринге эргежок чугула бооп турар.

А тыва литературада С. Токаның – Каа-Хем, Дерзиг-Аксы; В. Көк-оол биле С. Сарыг-оолдуң – Өвүр, Торгалыг; С. Сүрүң-оолдуң – Барыын-Хемчик, Ак; С. Молдурганың – Мөңгүн-Тайга, Мөген-Бүрөн, А. Даржайның – Чаа-Хөл деп харылзаалар номчукчуларга дыка билдингир.

Чогаалды бижип тургаш, чогаалчы кижини ооң сюжедин хөгжүдерде, болуушкуннарны ыяап-ла кандыг-бир уран-чечен девискээрде болуп турар кылдыр көргүзөр. А бодунга шуут-ла билдинмес, танывазы чер-девискээрни чуруп бижири берге болгай. Ынчангаш чогаалчы бодунуң билири, хөй кезиинде биче төрөөн чериниң азы чурттап, ажылдап чораан чериниң бойдус чурумалын шилип бижиир. Ынчалдыр ук девискээр литератураның эстетиктиг объектизи болу бээр. Чогаалчы «тус чер» темазындан тептингеш, ниитилелдин, чоннуң темазынче, окур-хевириинче шилчип чоруй баар.

Төрөөн чериниң, ооң төөгүзүнүң чогаалчының хевирлеттинеринге, чечен чогаалдың сайзыраарына салдарын бүгү талалыг өөренирин литературлуг чурт шинчилели деп эртем негеп турар. Ынчангаш ук эртемде төрөөн чер – литератураның «маадыры» болур ужурлуг.

Төрөөн чери чогаалчының делегей көрүүшкүнүнге болгаш чогаал бижииринге салдар чедирип, ооң чогаалчы арга-мергежилиниң уг-шиниң өзүлдезин айтып, чогаалчы арга-шинээн байыдар. А чогаалчы бодунуң ажыл-чорудулгазы-биле, чогаалдары-биле төрөөн чериниң амыдыралына, культуразына, төөгүзүнге депшилгелиг салдар чедирер.

Литературлуг чурт шинчилелин өөренири – национал литературага, төөгүге, культурага, кончуг улуг ажыктыг, кайы-даа үеде ол өөрөдилге-кижизидилгелиг үнезин чидирбес. Чүгө дээрге литературлуг чурт шинчилели чокта, литература төөгүзүн, чогаалчыны база ооң чогаадыкчы намдарын долузу-биле болгаш ханыладыр өөренири болдунмас.

Литературлуг чурт шинчилели деп эртемге программада кирбейн турар материалдарны өөренир. Ук эртемнің алыс утказын эки шингээдип, чогаадыкчы ажылдаар болза, уруглар литература талазы-биле шинчилел ажылынче ала чайгаар шилчип, чоорту аналитиктиг түннелдер үндүрүп өөрени бээр. Бо таварылгада башкының чечен чогаалга хамааржыр материалдарны «шилип» билири, уругларны шын угланыышкынче киирери кончуг чугула болур. Литературлуг чурт шинчилели чогаалдарның бижиттингенинин дугайында, чогаалчының намдары, сонуургалдары, ооң хууда болгаш чогаадыкчы харылзаалары-биле холбашкан болуушкуннарны, төөгүлерни делгеми-биле чырыдар органы бээр.

Тыва номчукчуну чогаалчыларның чер-чурт дугайында шүлүктери, проза болгаш шии чогаалдарында төрөөн черге хамаарышкан үзүндүлери тоомча чок арттырбас. Чижээлээрге, В. Көк-оолдун «Хайыраан ботта» Торгалыгның, Кара-Дуругнуң, Кара-Талдың чурумалдары, С. Сарыг-оолдун «Алдан дургун» деп романында «Алданнарның чурту» деп эгези, С. Пюрбюнүн «Кара-Суг», «Эъжим», С. Токаның «Мерген» дээн чижектиг чогаалдары кымга-даа билдингир. Адаанывыс чогаалдарның чамдыызы тыва литература чаа-ла тыптып, боттанып эгелеп турда бижиттинген. Оларның авторлары төптен хайыы, ырак-узак, кыдыг-кызыгаар черлерге төрүттүнген, чоорту Тываның база бодунуң үезиниң эртем-билиглиг, ат-сураглыг, чогаадыкчы ажылының үнезин эки медереп билир кижилер апарган.

Черле кижиги бүрүзү бодунга дараазында айтырыгларны салып чоруур: кым мен? кайда мен? кайыын келген мен? кайнаар баар мен?

Литературлуг чурт шинчилелинің материалдары чүгле төрөөн чернің культуразын болгаш төөгүзүн, кайгамчыктыг кижилернің сеткил-сагыжын, бодалдарын билип алырынга эвес, а чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының чамдык

чаа талаларын ажыдарынга, чырыдарынга, төрөөн чогаалдың ниити сайзыралын ханыладыр сайгарып билиринге ажыктыг.

Литературлуг чурт шинчилелинге янзы-бүрү ажылдарны чорудуп тура, чечен чогаал биле ооң бижиттинген чериниң метафизиктиг харылзаазын тодарадыр. Литература тус черниң чонунуң сагыш-сеткил байлаан чуруп тургаш, овур-хевирлер, болуушкуннар дамчыштыр тус черниң культурлуг амыдыралын ала чайгаар көргүзе бээр.

Литературлуг чурт шинчилели деп эртемниң утказын чоокка чедир чүгле биче төрөөн чурт-биле холбашкан кылдыр көрүп турган болза, амгы үеде ону литература болгаш культураны чоокшулаштырып турар, ханы, делгем уткалыг эртем деп тодарадып турар. Ынчангаш ону бодунуң кызыы утказындан үнүп, культура, эртем талазы-биле тодаргай угланышкынныг, хөй-ниитини хаара тудар аргалыг эртем кылдыр көрзе чогуур.

Литературлуг чурт шинчилели тус черниң культурлуг сайзыралының аргаларын сайгарар болганындан литератураның үзүктел чок ажыл-чорудулгазын хевирлээринге база деткииринге дорт киржилгелиг. Амгы үеде тус черниң библиотекаларының четкизин калбартып, ында интернет-технологияларны өөредилгеге ажыглаарын өөренип көөрү чугула апарган. Литературлуг музейлер тургузары, чечен чогаал бөлгүмнерин ажылдадыры, литературлуг кафелер ажыдары – бирги чергениң айтырыглары болур. Ийи дугаарында, литературлуг интернет-сайт, виртуалдыг литературлуг клубтар ажыдары, литературлуг карталар тургузары, виртуалдыг литературлуг экскурсиялар чорудары болур.

Литературлуг чурт шинчилелиниң ажыл-чорудулгазының угланышкыннары:

1. Чогаалчы болгаш ооң төрөөн чериниң аразында харылзааларны шинчилээри. Аңаа даянып, тус черниң литературлуг төөгүзүн камгалап арттыары: чогаалчының чогаалдарын тарадыры, ооң ажыл-чорудулгазын өөренип, адын мөңгөжидери.

2. Чечен чогаалда тус черниң девискээрин болгаш культуразын чураанынга даянып, ооң онзагайын шинчилээри.

3. Тус черде амгы литератураның хөгжүлдезинин байдалын шинчилээри: чогаадыкчы каттыжышкыннар, чогаал парлалгазы, ном үндүрүлгези, литературлуг студиялар, номчукчулар-биле харылзааның аңгы-аңгы хевирлери – литературлуг кижээлер, номчулга конференциялары, диспуттар, ужуражылгалар дээш о.ө. Ол бүгүнү каттыштырар литературлуг сайтты тургузары.

4. Тус черниң чогаадыкчы интеллигенциязын идепкейжидери болгаш литературлуг культура төвүн тургузары. Ону Тываның Чогаалчылар Эвилели азы ТывКУ-нуң тыва филология болгаш ниити дыл кафедрасы, Литературлуг музей башкарып болур.

5. Республика иштинге азы хоорайга литературлуг маршруттарны тургузуп, литературлуг туризмни организаастаары.

Литературлуг чурт-шинчилел ажылын үстүнде адаанывыс угланыышкыннар ёзугаар идепкейжидери тус черниң литературлуг амыдыралын экижидип, ооң литературлуг уг-шиин хевирлээринге улуг салдарлыг болур.

Литературлуг чурт шинчилели деп эртемни культурология-биле чергелештир көөрү – амгы үениң негелдези деп билзе чогуур. Чоннуң сагыш-сеткил культуразының эң-не шынарлыг талаларын чечен чогаалга салгал дамчыштыр чураанын, литература төөгүзүн ук эртемден билип ап болур. Литературлуг чурт шинчилели деп эртем тыва дыл, орус болгаш делегей чоннарының литературалары, төөгү, география, эстетика, психология болгаш өске-даа эртемнер-биле сырый харылзаалыг. Ол аныяк-өскенниң тус черниң литературлуг төөгүзүнүн, төрөөн чериниң сагыш-сеткил культуразының дугайында шиңгээдип алган билиглерин системажыдып, культура талазы-биле чепсеглээринге, литературлуг билиин ханыладырынга, эстетиктиг болгаш мөзү-шынар кижизидилгезинге салдарлыг.

Литературлуг чурт шинчилели, бир дугаарында, өөредилгелиг болгаш кижизидилгелиг сорулганы салып турар: аныяк-өскенге долгандыр турар делегейде – кижиде, төрөөн чериниң бойдузунда чараш чүүлдү ажыдар, «биче төрөөн чуртунга» ынак сеткилди оттурар. Ынчангаш медреселдиг кижиде

бүрүзү бодунуң чаңгыс чер чурттуг чогаалчыларының шылгараңгай чогаалдарын билир ужурлуг. Чер-чурту-биле холбашкан чогаалдарны программадан дашкаар, делгемчидир билири чугула.

Бодунуң хамааржыр регионунда литературлуг чурт шинчилели деп эртемниң сайзырап келгениниң ниити байдалын, шиитпирлезе чогуур айтырыгларны өөренириниң үениң негелдезинге дүгжүп турарын сайгарып билири чугула.

Хыналда айтырыглар болгаш онаалгалар

1. «Регион» болгаш «биче төрөөн чурт» деп билиишкиннерни «Литературлуг чурт шинчилели» деп эртемге хамаарыштыр тайылбырлаңар.
2. Литературлуг чурт шинчилели деп эртемниң сорулгалары болгаш ажыл-чорудулгазының угланышкыннарын айтыңар.
3. РФ-ның база ТР-ның конституциялары-биле таныжар. Дыл, өөредилге, төөгү база культурага хамаарышкан чүүлдерни өөренир.
4. Н.А. Милоновтуң «Литературное краеведение» деп номунда 13-15 арыннарны конспектилээр.
5. «Кызыл хоорайның литературлуг картазы» деп төлевилелден бижээш, камгалаңар.

1.2. Литературлуг чурт шинчилели деп эртемниң Россияга сайзырап келгени

Чамдык эртемнерге деңнээрге, литературлуг чурт шинчилели – аныяк эртем болур. Россияга литературлуг чурт шинчилелиниң тывылганының дугайында аңгы-аңгы бодалдар бар. Чамдык эртемденнер ону XIX вектиң 30-40 чылдарында край библиографиязының бир хевири бооп тывылган деп санап турар. Ынчалза-даа ук айтырыгны делгемчидир көөр болза, чурт-шинчилел уткалыг ажылдар оон-даа эрте көстүп келген турган. Чоннуң национал бот-медерелиниң оттуушкуну-биле деңге – XVIII вектиң эгезинде-ле чер-чер аайы-биле культура-төөгүлүг үнелелдерни чыып эгелээн. В.Н. Татищев болгаш М.В. Ломоносовтуң ажылдарын, С.У. Ремезевтиң «История

Сибирская», П.И. Рычковтун «Топография Оренбургская» деп ажылдарны оларга хамаарыштырып болур.

1823 чылда критик-декабрист Орест Михайлович Сомов орус литератураның чончузунуң үнген дөзү чер-чуртунда деп бодалды «О романтической поэзии» деп ажылында бижээн. База бир критик-декабрист Александр Александрович Бестужев: «Бүгү-ле үлегерлиг болгаш эки чүүлдерге чүглө чон эвес, а тус чер (төрүттүнген чер) база салдарлыг» дээн [7, 17]. Ынчалдыр критик-декабристер литературага «төрөөн черниң онзагайының» дугайында айтырыгны көдүргөн. Декабристерниң чогаадыкчы ажылдарында «сибирь темазы» кол черни ээлей берген.

XIX вектин 30 чылдарындан эгелеп библиографтыг аянынг литературлуг чурт шинчилелиниң ажылдары көстүп келген. И.П. Сахаров дээрзи «Роспись писателям, родившимся или жившим в Тульской губернии» деп ажылынга тус черниң ажил-амыдыралы, чер-чурту-биле холбашкан үнелиг материалдарны парлаткан.

XIX вектин 40 чылдарында реализм шапкын хөгжүп турда, натуралдыг школа тыптып, литература амыдыралдың социал байдалын база географиязын алгаар угланышкынче кирген. В.Г. Белинский «Физиология Петербурга» деп номунуң кирилдезинде Россияның черлериниң дугайында чогаалдар чогуң айытпышаан, мынча деп бижээн: «...кызыгаар чок делгем болгаш хөй янзы Россияның онзагай черлериниң дугайында таныштырыпкы дег... чогаалдар барык чок... Улуг Россия чүглө агаар-бойдузу-биле эвес, а ниитилелинге хамаарыштыр чеже-чеже солун талаларлыг-дыр! <...> Москва болгаш Петербург, Казань болгаш Харьков, Архангельск болгаш Одесса – кайы хире онза удурланышкактар-дыр че!! Хайгааракчы сонургакка, шоодуглуг чогаалдарга кайы хире чаагай чемиш болгу дег-дир?» [1, 735].

А.И. Герцен «Москва и Петербург» (1842) деп фельетонунда ийи улуг хоорайның литературлуг амыдыралының онзагайын Пушкин биле Гогольдун ук хоорайлар-биле харылзаазынга даянып бижээн.

Төрөөн чериниң эрткен болгаш амгы үезинге, оон культурлуг амыдыралынга улуг сонургалды Н.Г. Чернышевский, Н.А. Добролюбов олар база илередип

чорааннар. Чернышевский – Саратов край, Сибирь, Волга дугайында хөйнү бижээн. Н.А. Добролюбов 1849-1853 чылдарда Нижний Новгород губерниязының амыдыралын болгаш культуразын шинчилээн. «Пермский сборник» (1859) деп статьясында ол: «...тус черниң амыдыралын болгаш культуразын өөренип шинчилээри чугула» деп бижээн.

XIX вектиң 60 чылдарында литература чонга чоок болу берген. Дыка хөй чогаалчылар чер-чурт-биле холбашкан, чоннуң амыдырал-чуртталгазын чураан чогаалдарны бижээн. Ооң эң-не көскү чижээнге Н.А. Некрасовтуң «Кому на Руси жить хорошо» деп чогаалы хамааржыр.

XIX вектиң 70-90 чылдарда Н.В. Успенский, Д.Н. Мамин-Сибиряк, Н. Лесков, М. Горький болгаш өскелер-даа ук теманы ханылаткан. М. Горькийниң бот-намдар чогаалдарында Волга, Каспий, Дон ховулары, Украина, Дунай, Крым, Кавказ, Россияның кыдыг хоорай-суурлары чурутунган.

XIX векте эртемденнер Александр Николаевич Пыпин, Николай Саввич Тихонравов чогаалдың бижиттингениниң төөгүзүн, долгандыр турар девискээрни, ынчангы ниитилелдин байдалын кичээнгейге алыры чугула дээрзин айтып, тус-тус черлерниң чогаалчыларынче кичээнгей салырынче кыйгырып турган. А.Н. Пыпин чогаалчыларның хууда документилен, чагааларын, демдеглелдерин, мемуарларын, албан-херек бижикирин чугулалап көөрүн айтып турган. А эртемден Н.С. Тихонравов чогаалчының намдарын, сактыышкыннарын, черновиктерин дыка үнелээр чораан.

Культура-төөгүлүг школаның идеяларын ёзугаар литературлуг чурт шинчилелиниң концепциязы XIX вектиң 20 чылдарында белен апарган турган [7, 24].

Литературлуг чурт шинчилелиниң совет үеде сайзыралы

Октябрьның Социалистиг Улуг революциязының соонда, чоннуң чогаадыкчы өзүлдези улгаткан. Чер-чуртунуң ээлери болганын медереп биле берген чон ооң төөгүзүнче, культуразынче улуг кичээнгейни салып эгелээн. Чаа тургустунган совет күрүнө төөгүнүң, сөстүң болгаш уран чүүлдүң тураскаалдарын үнелээриниң, камнап-кадагалаарының дугайында декреттерни үндүргүлээн. В.И. Ленинниң бот

идепкейи-биле ниитилелдин мерген угаанныг кижилеринге – эртемниң, литератураның болгаш уран чүүлдүң төлээлеринге – тураскаалдарны тударынче, оларның чурттап, ажылдап чораан черлеринге мемориалдыг самбыраларны азарынче кичээнгейни угландырган. А.И. Радищевке, А.И. Герценге, Т.Г. Шевченкога, И.С. Никитинге, А.В. Кольцовка болгаш өскелерге-даа хамаарыштыр ындыг хемчеглерни чоруткан. Ынчалдыр совет эрге-чагырганың баштайгы чылдарында-ла ниити чурт-шинчилел ажылының, ооң иштинде литературлуг чурт шинчилелиниң, аңгы-аңгы хевирлери кончуг шапкыны-биле сайзырап турган. Совет чурт-шинчилел ажылының эге дөзүңге Алексей Максимович Горький турган. «О литературе» (1930) деп ажылында литераторларны төптөн ырак, «эң-не караңгы булуңнарның» безин ажыл-амыдыралын чуруурунче кыйгырган. М. Горькийни Сибирь чоннарының литератураларының өзеринге улуг үлүг-хуузун киирген. Ылаңгыя Октябрьның Улуг революциязының соонда, Сибирь чоннарының литературалары шапкын сайзырап эгелээн. Чогаалчыларның бир дугаар Бүгү-Эвилел съездизинде чугаазынга М. Горький мынча дээн: «Кичээнгейивисти ылаңгыя областтар литератураларынче салыр ужурлуг бис. Оларның культурага улуг салдарлыын барымдаалап, төп солун-сеткүүлдерге парлаары чугула» [15, 37-38]. Чогаалчының ук бодалы орус эртемниң болгаш культураның быжыг чаңчылдарындан укталган.

1913 чылда профессор Николай Кирьякович Пиксанов «Три эпохи» деп ном бижээн. Ында ол регионнарның культуразын болгаш литературазын өөренириниң теоретиктиг дөзүн салгаш, областтарның культурлуг амыдыралын чорударының принципин үндезилеп чогааткан. Ук принципти эртемден Н.К. Пиксанов “Областные культурные гнезда” («Областтарның культура уялары», 1928 ч.) деп ажылында сайзыраткан. Ук ажыл чамдык четпес талаларлыг-даа болза, литературлуг чурт шинчилелиниң тургустунарынга улуг рольдуг болган. Пиксановтуу-биле, «культура уяларынга» тус черлерниң культура одаглары – клуб, театр; библиотекалар, школа, гимназия, ортумак, дээди өөрөдиге черлери, эртем ниитилелдери, бөлгүмнер хамааржыр. «Олар анаа-ла боттары

аңгы турар эвес, а аразында быжыг харылзаалыг, органиктиг каттыжылга болур ужурулуг» – деп, ол санап турган.

Авторнуң бодалы-биле, ындыг культурулуг болуушкуннар беш бөлүктү каттыштырып болур: чырыдышкын (школа, гимназия, институт, университет, янзы-бүрү өөрөдилге черлери); тус черниң парлалгазы; театр; уран-чүүл, социал-экономиктиг болуушкуннар (культура, амыдыралдың социологиязы, экономика). «Культура уяларын» өөренирге, эртемге дыка ажыктыг боор» деп автор санап турар. «Кандыг-бир кыдыг-кызыгаар черден келгеш, төпке сураглаг бооп ылгалып көстүп келген кижиниң чогаадыкчы өзүлдэзин өөренирде, ооң ук-дөзүн, кайыын үнгенин уттуп аар бис. Чүглө чер-чурт шинчилекчизи ук кижиниң онзагайы чүдел дээрзин шинчилеп, тодарадып, тайылбырлап шыдаар...» [24, 69]. Ындыг сураглыг кижилерге ол М.В. Ломоносовту (Орус черниң соңгу чүгү-биле харылзаалыг), А.В. Кольцов биле И.С. Никитинни (Воронеж-биле харылзаалыг), Н.В. Гогольду (Украина-биле харылзаалыг) болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып турар.

Н.К. Пиксановтуң идеяларын эртемденнер Н.К. Гудзий, Н.Ф. Бельчиков, П.Н. Сакулин деткээн. Олар литературлуг амыдыралды бүгү талалыг ханы өөренирин сүмөлөп турган. Чогаалчыны долгандыр номчукчулар, критиктер болгаш теоретиктер турар. Олар литературлуг амыдыралды тургузуп турар деп санап турган.

Н.Л. Бродский, М.К. Азадовский Сибирьни шинчилээн, Н.Н. Фатов (Тверь), П.С. Богословский (Пермь) болгаш өскелер-даа литературлуг чурт шинчилелиниң талазы-биле арбын ажылдарны кылган.

Ада-чурттуң улуг дайынының үезинде-даа литературлуг чурт шинчилелиниң ажылы уламчылап турган. Немец-фашистерниң эжелелинге Михайловское, Ясная Поляна, Орёлда музейлер таварышса-даа, ажылын соксатпаан. Оларны өске черлерге көжүрерин күрүнө чергелиг чугула ажылдарның санынче кириген турган болгаш музейлерни кадагалап арттырган.

Литературлуг чурт шинчилели дайын соонда чылдарда улам сайзырап, хөгжээн. Чогаалчыларның төрөөн черлери-биле

харылзааларының дугайында ажылдар бижиттинип турган. Школага литературлуг чурт шинчилелин чорударының эртемге үндөзүлгөн программаларын ажылдап кылып, библиотекаларның ажылын улам шыңгыраткан. Библиографтыг угланышкынның литературлуг чурт-шинчилел ажылдары бижиттинип турган. Ол бүгү чер-черде литературлуг чурт шинчилелин сайзырадырынга эптиг байдалдарны тургузуп турган.

XX вектин 60-80 чылдары Россияга литературлуг чурт шинчилелин бүгү талалыг эң-не шапкын хөгжөөн үези турган. Ынчан күрүнө музейлери, школа музейлери, библиотекалар, эртем-шинчилел албан черлери улам сайзыраан. Хөй-хөй литература-мемориалдыг музейлер, музей-базынар ажыттыган. Библиографтыг чурт-шинчилел ажылының төптөри крайларның, областтарның төп библиотекалары апаргылаан.

Литературлуг чурт шинчилелин хөгжүүрүңгө ном үндүрөр черлер улуг ужур-дузалыг болган. Эртем коллективтери: литература кафедралары, язы-бүрү номнар, сеткүүлдер, альбомнар үндүрүлгөлери литературлуг чурт шинчилелин чырыдарыңга улуг ужур-дузалыг болган.

Чоорту дыка хөй регионнарга тус черниң чогаалчыларының библиографтыг айтылга-словарылары үнгүлгөн. Ынчалдыр литературлуг чурт шинчилели регионнарның өөредилгезиниң бир кезээ апарган.

Литературлуг чурт шинчилелин Павел Вячеславович Куприяновский, Александр Иванович Лазарев улам сайзырадып, ук эртемниң утказын тайылбырлап, аңаа чорудар ажылдарны тодарадып бижөөннөр. П. Куприяновский литературлуг чурт шинчилелин кол утказын илередирде, беш проблеманы айтып турар: тус чер чурттуг чогаалчының хуу болгаш чогаалчы ажыл-чорудулгазын өөренири; регионнуң литературлуг чурт шинчилелиңге билдингир классик чогаалчыны өөренири; областтың литературлуг амыдыралын өөренири; чечен чогаалда төрөөн черни чураанын өөренири; «биче төрөөн чуртун» өөренири.

Эртемден Н.А. Милоновтун «Литературное краеведение» (1985) монографиязы литературлуг чурт шинчилелиниң быжыгып тургустунганының херечизи болган.

XX-XXI вектерниң аразында литература шинчилээр эртемде тус черниң (регион) литературазы деп билиишкинни «Тус черниң (регионнуң) сөзүглели» деп билиишкин солуй берген: сибирь сөзүглели, москва сөзүглели, тожу сөзүглели... Ынчалза-даа ук билиишкин литературлуг чурт шинчилелиниң сорулгаларын-даа, утказын-даа солувайн турар.

1.3. Тыва Республикада литературлуг чурт шинчилелиниң сайзыралы

Тыва Республикада литературлуг чурт шинчилелиниң сайзыралын сайгарып көөрдө, орус литератураның эрткен оруун өөренири чугула. Ынчангаш баштай литературлуг чурт шинчилелиниң революция мурнунда байдалын, канчаар тыптып келгенин, аңаа орус критиктерниң, чогаалчыларның, эртемденнерниң киржилгезин тайылбырлаары көрдүнгөн.

Чедир үнелевейн турганындан, «улуг эртемнерниң» кыдынга артып каап келгенинден литературлуг чурт шинчилели дыка хөй чылдарның дургузунда улуг сайзырал албайн келген.

XX вектиң үжөн чылдарында Тывага эртем-шинчилел ажылдарының эгези салдынган. 1930 чылда тургускан Эртем комитеди тыва дылга өөредилге номнарын парладып үндүрүп, национал үжүк-бижикти болгаш литературлуг дылдың терминологиязын экижидер ажылдарны чорудуп, төөгүнүн болгаш аас чогаалының материалдарын чыыр, бижик билбес чорукту узуткаар талазы-биле ажылдарны калбарткан. 1930 чылда Тываның национал бижиин тургускан. Ол болуушкун-биле чергелештир чуртка культура революциязын калбартырынга таарымчалыг байдалдар тургустунган. 1936 чылда Кызылга хөй талалыг билиглер бээр ортумак өөредилге чери – өөредилге комбинаны ажиттынган. Ук комбинат башкылар, артистер, эмнелге ажылдакчылары, агрономнар, зоотехниктер болгаш оон-даа өске мергежилдин кижилерин белеткеп турган.

Араттың революстуг намы парлалга херээн хөгжүдеринге улуг кичээнгейни салып келген. А тыва бижиктиң төлевилелин бадылаан соон дарый, күрүнениң ном үндүрер чери тургустунган. Республикага тыва дыл кырынга «Шын», «Аревэ шыны», «Хостуг арат» деп солуннар болгаш «Революстуг арат», «Пионер» деп сеткүүлдер үнүп турган. Орус дылга «Красный пахарь» («Кызыл тараачын») деп солун болгаш «Новая Тува» («Чаа Тыва») деп журнал парлаттынып турган.

Тыва Арат Республика үезинде Тывага тургустунуп турган баштайгы бөлгүмнерге «Шын» болгаш «Хостуг арат» солуннарның редакцияларынга ажылдап турган литература бөлгүмнери хамааржыр. Ук бөлгүмнерни Совет Эвилелинден чалаттырып келген тускай эртемниглер – башкы А. Пальмбах биле журналист И. Лебедев удуртуп турган. Олар эгелеп чоруур авторларны каттыштырып, оларның профессионал өзүлдезинге улуг дузаны чедирип турган.

Литература херээниң удуртулгазын Культура яамызының чанынга 1935 чылда тургускан Чогаал комитеди боттандырып турган. 1938 чылда ТАРН ТК-ның удуртулгазы-биле чогаалчы кадрларны өстүрер, оларның чогаалдарын суртаалдаар, орус литератураның чогаалдарын тыва дылга очулдуарын организаастаар талазы-биле элээн ажылдарны кылган.

1937 чылда А.С. Пушкинниң өлгенинден бээр чүс чыл болган оюн таварыштыр орус дылдан тыва дылче очулга ажылының кончуг «дүжүткүр» үези болган. Ынчан улуг Пушкинниң шылгараңгай чогаалдары тыва дылче очулдуртунган. Ооң соонда Т. Шевченконуң, М. Горькийниң болгаш өске-даа чогаалчыларның чогаалдарын С. Тока, С. Пюрбю, С. Сарыг-оол, В. Көк-оол, О. Саган-оол, С. Самба-Людуп тыва дылче очулдурганнар. Ынчалдыр тыва литературага өске чоннарның литературалары-биле харылзаалар эгелээн.

Тыва Арат Республикага школа, библиотека, музей, архивтиң тургустунганы, тыва литератураның сайзыраарынга дөгүм болган. Ооң-биле чергелештир орус болгаш кожа-хелбээ чоннар-биле литературлуг харылзаалар быжыккан.

С. Токаның «Араттың сөзү» деп чогаалы үнген соонда, «Известия» солунга В. Карпованың «Талантливая повесть»

(1951, февраль 15), ол-ла авторнун «В стране голубых рек» деп ажылы «Выдающиеся произведения советской литературы за 1950 г.» деп номга, А. Кожевниковтун «По Туве» деп очерктери «Известия» солунга, «Огонек» (Кожевников В. Тузаламчи, №№ 50-51, 1943), «Дружба народов» (Панферов К. «Тувинские встречи», 1953), «Вокруг света», «Сибирские огни» (Ошаров И. Песни тувинцев. №5, 1935; Павлов М. В берестяном чуме (о повести С. Тока №№ 5-6, 1946), «Енисей» деп журналдарга Тыва дугайында, тыва литератураның баштайгы чогаалдарының дугайында материалдар база тыва чогаалчыларның баштайгы орус дылче очулдурган чогаалдары парлаттынып турган. Тыва чогаалчылар төрөөн черлеринге тураскааткан чогаалдарны бижип, өскөн-төрөөн черин алгап турганнар. С. Токанын, С. Сарыг-оолдун, С. Пюрбюнүн, Л. Чадамбаның болгаш өскелеринин-даа чогаалдарында чер-чурт темазы күштелген.

Эрткен вектин 60 чылдарына чедир Тываның чаңгыс-даа школазынга музей турбаан. 1964 чылдың күзүнүндө РСФСР-нин Чырыдышкын яамызының айтышкыны-биле уругларның төп экскурсия-туризм станциязы школалар музейлери тургузар ажылды эгелээн. [18, 47]. Тывага ынчан школалар музейлери тургустунуп эгелээн. Олар кол кезиинде чурт-шинчилел угланышкынныг турган.

Тыва аас чогаалына хамаарыштыр алыр болза, тоолдарның бирги чыындызы 1938 чылда үнген. Тываның дуураан тоолчуларын дыңнап, бижип чораан эртемденнерниң бирээзи Ш.Ч. Сат тоолчуларның намдарынче улуг кичээнгей салбайн, чүгле тоолдарын бижип турганын сактыышкынында хараадап бижээн. Тыва литератураны төлээлээн чогаалчыларның намдар-төөгүзүн, хууда архивин шинчилээр ажыл шуут турбаан дээр болза, частырыг болур. Литературлуг чурт шинчилели деп эртемниң уг-шин, утказын кым-даа орта билбес-даа турган болза, ниитизи-биле ындыг угланышкын бар турганын чамдык чижектерден көрүп болур. «Тыва литература. Допчу төөгүзү» (1964), «Тыва литератураның төөгүзүнүн очерктери» (1975) деп номнарда үндезилекчи чогаалчыларның чогаалдыкчы намдарларын киирген. Оон алгаш көөрге, эрткен вектин 60 чылдарында-ла тус-тус

чогаалчыларның намдар-төөгүзүн шинчилээринче кирер деп сорулга салдынган турганы көскү.

М.А. Хадаханэнің «Литературная Тува» (1986) деп номунда тыва-орус литературлуг харылзаалар болгаш бирги – үшкү салгалдарның чогаалчыларының дугайында чүүлдеринде литературлуг чурт шинчилелинге хамааржы бээр бодалдарны эскерип болур.

Тывага литература шинчилээр эртемнің сайзыралы-биле деңге чогаалчыларның намдарын, оларның чер-чурту-биле, өске чоннарның төлээлери-биле харылзааларын эвээш-биче-даа болза шинчилеп эгелээн. Ук ажылга критиктернің киржилгезин демдеглезе чогуур. С. Сарыг-оолду, С. Пюрбюню – А.К. Калзан; С. Пюрбюню, С. Токаны – Д.С. Куулар; С. Токаны О. Саган-оолду, С. Сарыг-оолду – М.А. Хадаханэ шинчилээн.

Тыва чогаалчыларның амыдырал-чуртталгазының оруктарын, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын өөренип шинчилээри чоорту элээн шапкынчаан. Эртемденнер Самдан З.Б., Донгак У.А., Салчак В.С., Кунгаа М.Б., Мижит Л.С., Байыр-оол М.С. болгаш өскелер-даа аңгы-аңгы чогаалчыларның намдар-төөгүзүн шинчилеп, буянның ажылды кылып чоруурлар. Чамдык чогаалчылар болгаш башкылар литературлуг чурт шинчилелинің ажылынга идепкейлиг киржип турар. Чижээлээрге, чогаалчы М. Чочагар бирги салгалдың төлээзи болур М. Идам-Сүрүннүң дугайында бижээн. Башкы З.О. Шожал Тываның улустуң чогаалчылары А.А. Даржайның, Е.Т. Танованың, З. Намзырайның дугайында «Чогаадыкчы орук-чол» деп альбом-номнарны бижээн.

Чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга, оларның онзагайын шинчилээринге эртемденнер үлүг-хуузун кирип турар. С. Пюрбюню – В. Салчак, К-Э. Кудажны – Е. Бады-Мөңге, С. Сарыг-оолду – Т. Очур, тыва уруглар чогаалчыларын – Е. Чамзырын, В. Көк-оолду – А. Херел шинчилээн. Ук шинчилелдер кол кезиинде чогаалчыларның чогаалдарының поэтиказының дугайында-даа болза, сайгарылганы чорудуп турда, оларның үндезиннери тодарап кээр. Ол дээрге чогаалчы кижиниң делегей көрүүшкүнүнүн хевирлеттинеринге чер-чуртунуң, чонунуң салдары, тыва

амыдыралдың онзагайы, янзы-бүрү литературлуг харылзаалар болур.

Амгы үеде ук эртемни дээди өөредилге черинде өөредип турары, Тываның күрүне университетинде Литературлуг музейниң ажыттынганы – литературлуг чурт шинчилелиниң көскү чадаже көдүрүлгенин херечилеп турар.

Хыналда айтырыглар болгаш онаалгалар

1. XIX вектин шылгараңгай кижилериниң кандыг ажылдарын сактып алдыңар? Оларны адаңар, кыска уткаларын тайылбырлаңар.
2. Россияга литературлуг чурт шинчилелиниң сайзыраарынга М. Горькийниң, Н.К. Пиксановтуң кириген үлүглерин чугаалап тайылбырлаңар
3. Литература-сайгарылгалыг ажылдарда, периодиктиг парлалгада литературлуг чурт шинчилелиниң Тывада сайзырап турарының дугайында кыска медээлерни илереткен чүүлдерниң картотеказын тургузар.
4. Тыва Республиканың А.С. Пушкин аттыг национал библиотеказының чыл санында үндүрүп турары «Кижилер болгаш чылдар» деп айтылга-календарының допчулалын кылып, оон сайгарылгазын чорудуңар.
5. Тыва чогаалчыларның ажыл-чорудулгазын чырыткан эртем ажылдарының библиографиязын тургузуп, системажыдарыңар. Оларны кол болгаш немелде деп кезектерге чарар кылдыр сүмелээр.

Баштайгы тыва номнар

1.4. Литературлуг чурт шинчилелиний үндэzin дөстери

Литературлуг чурт шинчилели тодаргай сорулгалыг болгаш тускай угланыышкыннарлыг үндэzin дөстерлиг болур. Литературлуг чурт шинчилелиний үндэzin дөстериin шинчилээр эртемни источноковедение дээр. Ол болза литературоведение (литератураже кирилде) деп эртемниң немелде адыры болур.

Литературлуг чер-чурт шинчилекчизи тус черге хамаарышкан медеглелдер, материалдар-биле ажылдаар. Ол тус черниң литературлуг амыдыралында, литературлуг чаңчылдарында чаа чүүлдерни тодарадырынче угланган болур. Чогаалчының тус черге хамаарылгазын, тус черниң чогаалчының делегей көрүүшкүнүнүн хевирлеттинеринге, оон чогаадыкчы ажылынга, бодунга салдар чедиргенин тодарадыр. Чыгдынган, тывылган материал шинчилел ажылының кол угланыышкынын тодарадыр, чаа-чаа идеяларны бээр болгаш оон ылаптыының дугайында катап-катап хынаарын негээр.

Тывылган материалдарның делгеми, олар-биле ажылдаарының культуразы, оларның тускайлаңын тодаргай ылгап билири, оларны шинчилекчи ёзу-биле сайгарып билири – литературлуг чурт-шинчилел ажылының шынарын тодарадыр. Литература төөгүзү, литература теориязы оон үндэzin дөстериin өөренири-биле аразында сырый харылзаалыг, тудуш. Олар бот-боттары чокта, долу эвес боор.

Литературлуг чер-чурт шинчилекчизи чыгдынган материалдарны эмгелеп тура, улуг ажылды чорудар. Аңаа, бир дугаарында, эртемни эки билири чугула. Ийи дугаарында, кызымаккай чорук негеттинер.

Литературлуг чурт шинчилелинде материалдарның чыгдынып, кадагалаттынганының аайы-биле дараазында бөлүктөргө хуваап болур:

1. Үндэzin дөстериin чыгдынганы болгаш нептерээниниң байдалы-биле: парлап каан материалдар; хол-биле бижээн материалдар; аас-биле тараан чугаалар деп хевирлерни ылгаар.

Чижээлээрге, кайы-бир чогаалчының дугайында азы оон литературлуг амыдыралының барымдааларының дугайында

парлап каан материалдар туруп болур, хол-биле бижип каан, аас-биле дамчыткан, бир кижиден дыңнаан...

2. Үндезин дөстөрнүң шыгжаттынганының аайы-биле: архивте, музейде, библиотекада, хууда дээш о.ө.

Чамдыкта шыгжаттыганы байдалын тодарадыры бергедей бээр таварылгалар база турар. Чижээ: солунга парлаан материалдар архивте шыгжаттыганы, ынчангаш архив документизи болу бээр; хууда сактыышкыннар (мемуарлар) солун-сеткүүлге парлаттыганы соонда, библиотека азы музей документилери апаар.

Литературлуг чурт шинчилелинүң үндезин дөстөрүн өөрөдигеге ажыглаарының талазы-биле профессор Ефим Григорьевич Бушканецтиң бөлүктээшкени эпиг дээрзин демдеглезе чогуур. Чогаалчының чогаалды бижип эгелээн үезиниң барымдаалары хамык чүүлдүң эгезин салыр деп ол санап турган. Ол болза хронологтуг принцип болур.

Бирги черде чогаалды бижииринге белеткел материалдары, хол-биле бижээн ажылы, эде кылып турган ажылдары (черновик), баштайгы парлалгазы турар ужурлуг. Литературлуг чурт шинчилелинде чогаалчы үндезиннер «амыдыралдан окур-хевирлерге» чедир проблемаларны өөрениринге, амыдыралдың болуушкуннарын шын билип алырынга ажыктыг. Төндүр бижиттинмээн чогаалдар, янзы-бүрү демдегледер (сөстөр, домактар азы чуруктар) база үнелиг литературлуг чурт-шинчилел материалдары болур. Ынчангаш литературлуг чурт шинчилелинүң үндезин дөстөринге хамаарыштыр хронологтуг принцип-биле беш хевирни ылгап турар:

1) демдегледер болгаш эпистолярлыг литература;

Чогаалчыларның кайы-бир чер-биле азы кижиле харылзааларын билип алырынга бир кол үндезин – оларның демдегледери, чагаалары, оларның дугайында өске улустуң чагаалары болур. Ук документилер онза үнелиг, чүге дээрге олар чогаалчының амыдыралындан барымдааларны, оларның бодалдарын, хөөннерин эң-не тода илереткен боор. Ында авторлар кандыг-бир болуушкун дугайында бодалдарын, көрүштерин изии-биле илереткен боор. Эпистолярлыг литературага (грек дылдан epistola - чагаа) чогаалчының хууда

чагаалары, чогаалчыга бижээн чагаалар, чагаа хевиринде бижиттинген чогаалдар хамааржыр...

2) *периодиктиг парлалга*: тодаргай үеде үнүп турар солуннар, сеткүүлдер, чыындылар, бюллетеньер. Олар массалыг информация чепсектериниң кол аргалары болбушаан, хөй чонга медээ болгаш суртаал ажылын парлап нептередип турар. Ында ниитилел-политиктиг угланыышкындан аңгыда, тус черниң культурлуг, литературлуг амыдыралын хөйү-биле чырыдып турар. Тус черниң чогаалчылары тус черде үнүп турар солун-сеткүүлдер-биле быжыг харылзаалыг болур.

3) *архив материалдары*: чогаалчыларның хууда документиери, оларның дугайында янзы-бүрү медээлер – чагаалар, протоколдар, албан-херек бижикиери болгаш өске-даа. Архив документиери, ылаңгыя, очерк жанрын өөренип турда, кончуг ажыктыг боор.

4) *мемуарлар* (фр. дылдан «сактыышкыннар»): чогаалчының дугайында азы литературага, литературлуг амыдыралга хамаарышкан сактыышкыннар. Мемуар жанры Францияга XVII-XVIII вектерде тывылган. Ооң салдары-биле Россияга ол жанр база нептерээн. 1948 чылдан эгелеп орус литератураның классиктериниң дугайында «Серия литературных мемуаров» деп сактыышкыннар үнүп эгелээн. Мемуарларда болуушкуннар авторнуң бодалы-биле, ооң көрүжүнден бижиттинген болур. Тыва литературада мемуар жанры ындыг кончуг сайзыраваан.

Мемуарлар эрткен үеде болуп турган болуушкуннарны сактыышкынга катап тургузуп кээр документалдыг литератураның бир хевирин болур. Мемуарны болуушкуннуң чингине киржикчизи бижиир. Чамдык таварылгаларда чогаалчы боду бижээш, чүвени медереп биле бергени чашкы шааның сактыышкыннарын чугулалап көргөн боор. Ынчангаш олар кончуг чугула төөгүлүг үндезин болур.

5) *өске-даа хевирлер* (тус черниң парлалгазы, ном үндүрер черлер, библиотекалар фондулары, төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдары дээш о. ө.). Чижээлээрге, кожууннар солуннары: Чөөн-Хемчиктиң «Чаа орук», Барыын-Хемчиктиң «Хемчиктиң сылдызы»; кожууннар библиотекалары, кожууннарда тураскаалдыг черлер.

Хыналда айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Дараазында статьяларның авторларын шын айтыңар:

1. «Чогаалчы болу бергеним»	М. Кенин-Лопсан
2. «Үе болгаш С. Пюрбюге хамаарыштыр үзүндү сактышкыннар»	С. Сарыг-оол
3. Бодум дугайымда	Ч. Чүлдүм
4. Чечен чогаалдың ак өөндө	С. Пюрбю

2. Дараазында номнарны кайы чогаалчыларга тураскаатканыл?

а) М. Черноусова-Сарыг-оол «Воспоминания о друге»;

б) «Силер-биле мөңгө шагда кады чорууйн»?

3. Дараазында стабялар-биле таныжар:

– Дыртык-оол А.О. Письменные источники в фондах Национального музея имени Алдан-Маадыр Республики Тыва // Становление и развитие науки в Туве. 2 часть. Материалы международной конференции, посвященной 70-летию тувинской письменности. 11-14 сентября 2000 г. – Кызыл, 2000. – С. 47-48.

– Саая Т. С. Фонды центрального государственного архива Республики Тыва — источники документальной истории республики // Становление и развитие науки в Туве. 2 часть. Материалы международной конференции, посвященной 70-летию тувинской письменности. 11-14 сентября 2000 г. – Кызыл, 2000. – С. 49-50.

II ЭГЕ. ЛИТЕРАТУРЛУГ ЧУРТ ШИНЧИЛЕЛИНДЕ ЧОРУДАР АЖЫЛДАРНЫҢ ХЕВИРЛЕРИ

Кижиниң литературлуг дуржулгазы төрүттүнгенинден эгелээш, амыдыралының дургузунда сайзырап кээр. Ниитилел, социал байдал, кижиге бүрүзүнүң хуузунда байдалы шуптузу каттышкаш, литературага хандыкшыырының азы хандыкшывазының аргазын тургузар. Долгандыр турар үнелиг чүүлдерни эскерип, оларны сагыш-сеткилдин хүлээп алырындан кижиниң бодалдары, билиишкinnerи, аажы-чаңы хевирлеттинер.

Литературлуг чурт шинчилелинде янзы-бүрү ажылдарны чорудуп болур. Ол чүгле башкы кижиниң күзелинден болгаш чогаадыкчы чоруундан хамааржыр.

– библиотека, музей, архивтер-биле харылзажыр;

– фольклорлуг азы литературлуг экспедицияларны чорудар. Чижээ: кожуунда азы суурда чурттап чоруур чечен-мерген кижилерден аас чогаалының хевирлерин чыып бижиир үнүүшкүннер кылып болур. Азы тус черден үнген чогаалчы бар болза, ооң чоок кижилери-биле ужуражып, чогаалчының дугайында материалдар чыып бижиир. Ол бүгү чыгдырган материалдарны музейге азы тыва дыл, чогаал кабинетинге дужаар.

– Литературлуг экскурсия чорудар. Эң-не онзагай болгаш ажыктыг талазы – чогаалдарны, чогаалчыга хамаарышкан медээлерни номчуп, дыңнап келгенинден аңгыда, хамык чүүлдү карак-биле көрүп алырында. Литературлуг экскурсия литератураны ханыладыр өөрениринге ажыктыг, эстетиктиг, экологтук кижизидилгени суртаалдап турар аңгы-аңгы хевирлерлиг ажыл болур.

– Литературлуг ужуражылгалар.

а) чогаалчы-биле ужуражылга;

б) чогаалдарда бижиттинген билдингир болуушкуннарның киржикчилери азы херечилери-биле ужуражылга;

в) чогаалдар маадырларының прототиптери-биле ужуражылга;

г) критиктер болгаш чогаал сайгарыкчылары-биле ужуражылга;

- Чогаалчылар-биле чагаалажылга.
- Республиканың ном үндүрер чериниң номнарын чыыр.
- Солун-сеткүүлдерге үнген статьяларны системажыдар.

(Аас чогаалыңга хамааржыр, литературага азы шажын темазыңга дээш о.ө.)

- Национал театрның режиссерлары, актерлары-биле ужуражылга.

- Чогаалчылар азы оларның чоок кижилеринден интервью алыры.

- Чогаалчыларның биче төрөөн чурту болгаш оларның чогаалдарының аразында харылзааларын көргүзүп тодарадыр.

- Аас чогаал картазын тургузар.

- Литературлуг карта тургузар.

- Өске аймак-сөөк чоннарның төлээлери чогаалчыларның Тыва-биле харылзаазын тодарадыр. Бир эвес тус черниң дугайында кандыг-бир чогаалчы сонuurгап, аңаа тураскаадып чогаалдар бижип турган болза, ооң эрткен оруун (республика иштинде четкен черлерин) картага көргүзүп демдеглээр. Чүнүң азы кымның дугайында чогаал бижээнин сонuurгап сайгарып болур.

- Литературлуг музей тургузар. Музей тургузары болдунмас болза, оода-ла литературлуг булуңну кылып ап болур. Литературлуг музей анаа чурт-шинчилел музейинден элээн ылгалдыг болур ужурлуг дээрзин утпаза чогуур.

- Литературлуг чурт шинчилелинге олимпиада эрттирер. Бо ажылды чорудары кандыг-даа эртемге эрттирер олимпиада-биле (математика, химия, физика, орус дыл, литература) дөмей. Чүгле бичии ылгалы – чогаалчы болгаш ооң төрөөн чери, төрөөн чериниң чогаалчының чогаадыкчы ажылыңга салдары, ооң чогаалдарында төрөөн чериниң овур-хевири дээн чергелиг айтырыгларже угланыышкын мында колдаан болур. Ынчангаш айтырыгларны таптыг бодап, шын шилип, арыг литература айтырыглары-биле холуп будавайн тургузары чугула. Олимпиада үш чадалыг эртер: школа чергелиг, кожуун чергелиг, республика чергелиг.

Литературлуг чурт шинчилелинге ажылдарны дыл, литература башкызы удуртур ужурлуг. Ук ажыл башкыдан күженишкинниг ажылды негээр. Бодунуң башкылап турар

эртеминге бердинген, аңаа ынак, ону ханы билир, бедик культуралыг, харыысалгалыг, патриотчу сеткил-хөөннүг кижиги ону удуртуп шыдаар. Литературлуг чурт шинчилелин чорудуп тура, башкы кижиги:

1) нарын литературлуг чурт-шинчилел барымдааларын өөредирде, эртемнер аразында харылзаа тударының эгелекчизиги болур;

2) школа болгаш архив, музей, библиотека, ортумак база дээди өөредилге черлеринин аразында харылзаа тудукчузу болур;

3) хөй санныг үүрмек барымдааларның аразында эң-не үрө-түннелдиг, шынарлыг, херектиг барымдааларны шилип билир ужурлуг.

Литературлуг чурт шинчилелин чорударда, дараазында чадаларны эртер:

– Эге чадазы – материалдар чыыры.

– Чыгдыгган материалдарны сайгарар, аайлаар, түннелдер үндүрер.

– Бар материалдарга даянып, альбомнар, стендилер кылыр.

– Чыгдыгган материалдарны парладыр.

– Литературлуг булуң азы кабинет кылыр.

– Литературлуг музей ажыдар.

Литературлуг чурт шинчилелин өөрөнгенин түннелинде, аныяк-өскөн аналитиктиг, чогаадыкчы болгаш шинчилелдиг ажылдарның чаа-чаа хевирлерин шингээди алыр аргалыг; оларга чаа шинчилекчи бодалдар оттур, төрүттүнер; патриотчу болгаш интернационалчы сеткил-хөөннери оттур; билии, делегей көрүүшкүнү делгемчиир, ниити деңнели бедиир.

Литературлуг чурт шинчилелин чорудары – ниити өөредилге-кижизидилге ажылында улуг деткимче болур.

Хыналда айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Библиотекаларга болгаш архивке ажылдап өөренир.
2. Студент бүрүзү бодунуң курс, диплом ажылдарының темаларында хамааржыр чогаалчыларга, критиктерге ужуражыр; олардан интервью ап, беседалажып, үнүн аудио-, боттарын -

видеокассетага бижидер; бижидилгелерни литература кабинетинге, Литературлуг музейге дужаар.

3. Чогаалчы-биле ужуражылга эрттирер:

- а) бот намдарында билдинмес азы солун чүүлдерни айтырар;
- б) кандыг-бир чогаалының бижиттингениниң төөгүзүн тодарадыр;
- в) келир үеде чогаалчы планнарын сонуургаар;
- г) ужуражылга дугайында солунче медээ бижиир.

2.1. Тываның литературлуг картазы

Литературлуг карта тургузары – солун, харыысалгалыг болгаш онзагай ажыл. Тываның картазынга чогаалчыларны төрүттүнген черлериниң аайы-биле демдеглеп, Тываның девискээр аайы-биле кайы кожуундан, каш чогаалчы үнгенин тодарадыр. Тускай демдектерниң дузазы-биле оларны картага көргүзер.

Литературлуг картаны чогаалчыларының чадалары:

- 1. Кожууннар аайы-биле чогаалчыларның даңзын тургузар.
- 2. Тываның картазын тып аар азы шевергин кылдыр чуруур.
- 3. Чогаалчыларны төрүттүнген чериниң аайы-биле картага көргүзерде, тускай географтыг демдектер чогаалдыр.
- 4. Литературлуг картаны чогаалдып кылыр.

Тываның кожууннарының аайы-биле чогаалчыларның даңзын тургузуп алгаш, ооң соонда ону картага көргүзерин башкы болгаш студентилер боттары чогаалчы езу-биле бодап кылыр. Картаны шын кылып алыр болза, Тывада литературлуг байдалдың чуруу тода көстүп кээр.

Литературлуг картаны чогаалдарда болуушкуннарның географиязын барымдаалап база тургузуп болур. Чижээ: М. Кенин-Лопсанның “Чылгычының өө” деп роман-тетралогиязында болуушкуннарның картазын тургузар.

Литературлуг карта тургузуп ажылдаарга, өөреникчилер дыка хөй эртемнер-биле харылзааны эскерип каар. Черлер аттары, карта шыяры, анаа демдеглелдер кылыры география база дыл эртемнери-биле, диалектилер-биле база харылзаалыг апаар. Уруглар тус черниц төөгүзү болгаш амыдыралы-биле таныжар, сөстөрниц этимологиязын өөренир аргалыг боор. Этнография, эстетика эртемнери база моон чыдып калбас.

Бо ажылды чорудуп тура, чурт шинчилекчилери өске эртемнер-биле харылзааны дораан эскерип каар. *Чижээ:* Черлер аттарын өөренир эртем топонимика-биле. География-биле сырый харылзаалыг, чүгө дээрге карта-биле ажылдаар. Төөгү, этнография, эстетика болгаш өске-даа эртемнер-биле харылзааларны тодарадып ап болур.

Тываның аас чогаал картанын база ындыг хевирлиг кылдыр кылып болур. Чүгле чогаалчылар орнунга чечен-мерген, тоолчу, ыраажы сураглыг кижилернин даңзын төөгүнү, чонну эки билир улуг улустан айтырып тургаш, чер-девискээр аайы-биле тодарадып айтыр.

Өөрөнгөн чогаалында болуушкуннарның девискээрин тодарадып көргүскөн картаны чуруп болур. Азы чогаалдың маадырының эрткен оруун көргүскөн картаны чуруур. Ук ажылдың түннелинде уруглар улам кичээнгейлиг апаар. Төрээн черин эки билир, чонунуң төлөптиг кижилерин таныыр, оларга чоргааралы оттур, патриотчу сеткил-хөөнү сергээр.

Литературлуг картаны азы аас чогаал картазын
литературлуг музейге азар. Музей чок болза, школаның тыва

дыл, чогаал кабинетинге азар. А чогаалга хамаарышкан карталарны тускай альбом кылдыр чыып ап болур.

Литературлуг карта аныяк-өскенниң патриотчу кижизидилгезинге, литератураның төөгүзүн көргүзүглүг тайылбыр дамчыштыр делгемчидип өөредиринге ужур-дузалыг. Ону литературлуг туризмни сайзырадырынга, тус черниң литературазын суртаалдаарынга ажыглап болур.

Литературлуг картаның электроннуг хевирин тургузуп аар болза, ындыг карта электроннуг парлалганы тургузарынга дузалаар, ону ажыглаарының культуразынга чаңчыктырар, школаларның, библиотекаларның, дээди болгаш ортумак өөрөдиге черлериниң, архивтиң, музейлерниң электроннуг курлавырын улгаттырар. Студентилерниң болгаш өөреникчилерниң кичээлдерге белеткениринге дыка ажыктыг апаар. Россияның болгаш регионнарның чогаалчыларының ажил-амыдыралын, литература төөгүзүн шинчилээр эртемденнерге дузалыг боор.

Литературлуг карта деп билиишкин делгем уткалыг. Ол чүгле картага чогаалчыларның төрүттүнген черин көргүзери-биле кызыгаарлаттынмас. Регионнар аайы-биле кандыг литературлуг болуушкуннар болуп турганы, кайда кандыг чечен чогаал каттыжыышкыннары ажылдап турганы, кандыг солун-сеткүүл үнүп турганы, каяа кандыг литературлуг фестивальдар, семинарлар, декадалар болгаш өске-даа хемчеглер болгулап турганы база хамааржыр. Литературлуг карта дээрге тус черниң литературлуг амыдыралын чырыдары болур.

Хыналда айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Литературлуг карта деп чүл? Делгеренгей харыыдан беринер.
2. Тыва Республиканың чогаалчыларын кожууннар аайы-биле даңзылап, билииңерни хынап көрүңер.
3. Тыва Республикада кандыг чечен чогаал каттыжыышкыннары ажылдап турарыл? Кайы каттыжыышкыннарда сураглыг чогаалчылар үнгенил, сактып бижинер.
4. Н.Ф. Катановтуң тыва аас чогаалы чыып бижип чорааш, эрткен оруун картага демдеглеп чуруңар.

5. Тываның литературлуг картазының электроннуг хевирин тургузарын шенеп көрүңер.

2.2. Литературлуг экскурсия

Литературлуг чурт шинчилелинде чорудар онзагай ажылдарның бирээзи литературлуг экскурсия болур. Литературлуг экскурсия үезинде кижиниң сагыш-сеткили дойлуп, көдүрлүр, оон эстетиктиг таалалды алыр.

Эрттирип турар чериниң аайы-биле литературлуг экскурсиялар аңгы-аңгы болур: хоорай, суур девискээринде азы олардан дашкаар.

Утка талазы-биле олар дараазында бөлүктөрлиг болур:

- кайы-бир чогаалчының чогаадыкчы намдарынга тураскааткан (С.Б. Пюрбюнүң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы», «С.С. Сүрүң-оол – көк-көк дагларның оглу»);

- литература-төөгүлүг азы монографтыг («Тываның литературлуг картазы», «Кызыл хоорайда чогаалчылар адын эдилээн кудумчулар», «Улуг-Хем кожууннуң чогаалчылары»).

- кайы-бир чогаалчының чогаалының сөзүглели-биле экскурсия чорудары («Сарыг-оолдуң кокпазы-биле» - «Аңгы-оолдуң тоожузунда» «Пөш бажынга» деп эгениң утказын эдиртир, «Тыва эки турачылар Ада-чурттуң Улуг дайынында»...)

Литературлуг экскурсияга белеткел ажылы сөзүглелдер-биле таныжылгадан эгелээр, оон соонда өске объектилерже шилчиир. Чамдык таварылгаларда архив материалдарынга база даяныр апаар.

Чогаалчының чогаадыкчы намдарынга тураскааткан экскурсия хронологтуг принципке, литература-төөгүлүг азы монографтыг экскурсия – төөгү-хронология-тематиктиг, а сөзүглел-биле чорудар экскурсия кезээде тематиктиг принципке чагыртыр ужурулуг.

Литературлуг экскурсияның маршрутун тургузуп тура, түңнелин үндүреринге тааржыр көскү, дээштиг объектини шилип алыры чугула.

Экскурсияның материалы ниити болгаш хууда (локалдыг) деп ийи аңгы уткага чарлыр. Ниити дээрге темага хамааржыр

материал болур, а хууда дээрge чогаалчының чүгле бодунга хамааржыр материалдар болур.

Чогаал сөзүглели-биле чорудар экскурсияга – кандыг-бир чогаалдың сөзүглелинде азы үзүндүзүнде тус черге хамааржыр (локалдыг) объектилер турар ужурлуг. Чижээлээрге, хоорай, суур, даг, хем...

Литературлуг экскурсия үезинде, чогаалчыга, чогаалдарга хамааржыр экспонаттарны көргөн азы кайы-бир чогаалчының музейинге барган кижиге чогаалдың бижиттинген үезин азы чогаалда болуушкуннарны эки сайгарып, овор-хевирлерни «тодаргай», чоок кылдыр биле бээр.

Чогаалчының ажылчын кабинетиде, холунун үжүү, чагаалары, портрети, хууда база өг-бүлезиниң эт-севи ээзиниң дугайында дыка хөйну ажыдып бээр аргалыг. Экскурсоводтун солун чугаазы, тайылбыры ону улам аян кирирет.

Ындыг экскурсиялар маршруттарын эртип чораш, киржикчилер чогаалда болуушкуннарның болуп турган черлериниң дугайында, чогаал маадырларының прототиптериниң дугайында, амыдыралчы, төөгүлүг барымдаалар дугайында билип, олар чогаалдың сюжединиң өзээн тургускан деп түннелге кээр ужурлуг.

Литературлуг экскурсия соонда, уруглар улам кичээнгейлиг, сонuurгак, номчуттунарынга, чогаадыг бижииринге сундулуг апаар. Олар боданырынга, шын чугаалааарынга болгаш бижииринге чаңчыгар.

Чогаалчының *чогаадыкчы* *ажыл-чорудулгазынга тураскааткан литературлуг экскурсияларны дараазында угланыышкыннарлыг чорудуп болур: чогаалчының төрүттүнген черинче экскурсия; чогаалчының намдары-биле холбашкан черлерге экскурсия; чогаалда болуушкуннар болуп турар төөгүлүг черлерге экскурсия.* Экскурсия үезинде чогаалчының намдарындан үзүндүлерни сактып, чогаалдарында кирип турар барымдааларны чижектер-биле бадыткап, сайгарылгалыг чугааларны албан чорудары чугула. Чижээлээрге, С.А. Сарыг-оолдун, В.Ш. Көк-оолдун болгаш өске-даа чогаалчыларның чурту – Өвүр-Торгалыгге экскурсия. Ол кавыда Чоза хемниң унун дургаар, Кара-Туруг девискээринче экскурсия чорудары; С.С. Сүрүң-оолдун

төрүттүнген чери Акче экскурсия. Оон-даа өске чогаалчыларга тураскаткан литературлуг экскурсияларны чер-чер аайы-биле организапта болур. Чогаалчының төрүттүнгөш, чурттап чораан азы барып чораан черлерин көөрү оон чогаалдарын ханы өөрениринге улуг салдарлыг.

Дус-Дагда С.Сарыг-оол аттыг музейде В.Ш. Көк-оолга тураскааткан булуң

Литературлуг музейже экскурсия. Ында онзагай чүве – музей ажылында өөреникчилерниң киржип, боттары экскурсоводтар болуп ажылдап турары. Олар боттарының билиин бедидип ап, улус мурнунга алдынып, чугаалап өөренир, эртем езугаар литературлуг шинчилелдер кылырының эге билиглерин шиңгээдип аар. Чогаалчының эт-херексели, идик-хеви, чагаалары, хол үжүү, тырттырган чуруктары, чыындылары – шупту үнелиг материалдар болуп, ону көргөн улустун сагыш-сеткилинге артып каар. Ол бүгү чогаалчының ажылдап, чурттап чораан үезиниң байдалын тургузуптар аргалыг. Ындыг экскурсиялар үезинде чогаалчының кандыг черге төрүттүнгенин, кандыг чоннун аразынга чурттап чораанын,

канчаар ажылдап, чүге сорук кирип чораанын билип аар. Ол бүгү литературлуг сайгарылга кылырынга, аас болгаш бижимел чугаа сайзырадылгазынга ажыктыг.

Театрже литературлуг экскурсия кижинин амыдыралынга онзагай болуушкун болур. Чүге дээрге чогаал театрда «дирлип» кээр: болуушкуннарны көрүп, маадырларны караавыс-биле танып, өөрүп, кударап, каттырып, ыглажып олулар бис. Актерларның оюнундан, оларның идик-хевинден, шимчээшкиннеринден түңнелдер үндүрүп, чогаал-биле кады «чурттап» кээр бис. Чогаалдың уткасын билип алырынга, ооң уткасын сайгарарынга театрже экскурсия улуг ужур-дузалыг.

Аас-биле (заочная) литературлуг экскурсия. Бир эвес кайы-бир чогаалчының өскөн-төрөөн черинче экскурсиялап чедери болдунмайын барза, амгы үениң технологияларын ажыглап, виртуалдыг сайттарны, видеоматериалдарны азы чуруктарны ажыглап тургаш, чогаалдыкчы езу-биле аас-биле экскурсияны чорудуп болур. Чогаал биле чуруктарның аразында харылзааны, чогаалчының намдарынга хамааржыр аудио, видеобижидилгелерни аас-биле экскурсияга ажыглаары таарымчалыг.

Тураскаалче литературлуг экскурсия – солун ажылдарның бирээзи. Бистиң республикада литературлуг тураскаалдар барык чок деп болур. Ынчалза-даа кандыг-даа тураскаалче экскурсияны литературлуг угланышкынның кылдыр чорудуп болур. Чижээлээрге, Кызыл хоорайның чоогунда Кадарчыга тураскаалче литературлуг экскурсия. Экскурсия мурнунда белеткел ажылдарын чорудар.

– Кадарчы дугайында ырлар, шүлүктерниң сөзүглелдерин шилип, оларны бижээн авторларны сактып, даңызын тургузар.

– Күзели-биле кадарчы дугайында шүлүктерни шээжилеп алырын, ырларның аялгазын кым деп композиторлар бижээнин тодарадып, оларны күүседип өөренип алырын экскурсияның киржикчилеринге дагзыр.

– Тураскаалга чеде бергеш, скульптураның автору кымыл, кажан тургусканыл, чүге ыяап-ла кадарчыга тураскаал кылганыл деп айтырыгларны тодарадып, беседа чорудар.

– Кадарчының мергежилиниң дугайында дыңнадыг кылыры артык эвес.

– Кадарчыга тураскаалдың чанынга шүлүк, ыры мөөрейлерин эрттирер.

Кадарчыга тураскаалче экскурсия соонда дыка хөй ажыктыг түңнелдерни үндүрүп болур. Чоннуң төөгүзүн, амыдыралын, үндезин кадарчы мергежилин хүндүлээр, эртемнер болгаш уран чүүлдүң аңгы-аңгы хевирлериниң аразында харылзааларны, литература болгаш литературлуг чурт шинчилелиниң алыс ужур-дузазын эскерип билиринге чаңчыгар.

Кандыг-даа тураскаалче литературлуг экскурсияларны чогаадыкчы езу-биле чорудары кижиниң бодундан хамааржыр.

Арыгже, хемче, дагже база литературлуг экскурсиялар чорудуп болур. Чижээлээрге, *арыгже литературлуг экскурсия*. Белеткел ажылының үезинде тодаргай сорулгаларны салып аар. Бойдуска, чылдың үезинге хамаарышкан темаларга шүлүктер, проза чогаалдарындан үзүндүлөр, шииден монологтар шээжилээр. Экскурсия үезинде уран номчулга мөөрейлерин чорудуп болур. Ындыг экскурсиялар чогаадыг, бойдус чурумалы бижииринге, аянныг номчулгага өөрениринге, чараш чүүлдү эскереринге, бойдуска ынак болурунга улуг салдарлыг.

Литературлуг экскурсияны сайзыратканының түңнелинде, *литературлуг походтарны, туриадаларны* чорудуп болур. Тыва Республикага С. Сарыг-оолдун 100 харлаанынга тураскааткан «Сарыг-оолдун кокпазы-биле» деп литературлуг походту (2008, 2009 ч.ч.) болгаш С. Сүрүң-оолдун 85 харлаанынга (2009 ч.) тураскааткан литературлуг туриаданы эрттиргенин хамаарыштырып болур.

Хыналда айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Литературлуг экскурсияның төлөвилелин чогаадыр.

Чижээ: Тываның улустун чогаалчызы В.Ш.Көк-оолдун төрөөн чери Өвүр-Торгалыгже экскурсия. Тус чер-биле таныжылга: Торгалыг суур, ында чогаалчылар музейи-биле, «Хайыраан бот» деп сураглыг шиизиниң болуушкуннарының болуп турган черинче үнүүшкүн, Кара-Туругнуң ниити хевирин чурукка, видеокамерага тырттырар, аянныг номчулга чорудар дээш оон-даа өске ажылдарны чорудар. Экскурсия болган соонда,

чогаадыг бижиттирер азы солун-сеткүүлче медээлер бижидип болур.

Чер-черлер аайы-биле литературлуг экскурсияларны чорударының аргаларын көөр.

2. Тываның 60 маадыр аттыг национал чурт-шинчилел музейинче экскурсия. Музейниң тургустунган төөгүзүн, ында литературага хамаарышкан экспонаттарның дугайында демдеглелдер бижиир.

3. Чогаалчыларга, чогаалдар маадырларынга, оларның прототиптеринге, чогаалдарда кирген болуушкуннарның болуп турар черлеринге хамаарышкан материалдар дугайында эскериглер, демдеглелдер, дыңнадыглар бижиир.

4. Тываның В.Ш. Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрынче экскурсиялар. Кандыг-бир шиини коллективтиг барып көргөш, аңаа рецензия бижиир.

2.3. Литературлуг музей, ооң хевирлери

Литературлуг чурт шинчилелинде чорудар ажылдарның бирээзи, оларның эң-не колу – литературлуг музейни тургузары болур. Литературлуг музей дээрге тускай культура төвү, чаа билиглерниң үнөр дөзү, аныяк-өскенни кижизидериниң база бир төвү болур. Чүге дээрге ында төөгүге, культурага хамаарыштыр ховар материалдар мөөңнеттинген турар ужурлуг. Оларга чогаалчыларның автографтары, оларның үежилериниң сактыышкыннары, янзы-бүрү парлаан азы бижип каан документиер, номнар болгаш солун-сеткүүлдер, хууда библиотекадан автографтаргы, тураскаадыгларлыг номнар, чогаалчының хууда херекселдери, чураан база тырттырган чуруктар, уран-чүүлдүн янзы-бүрү кылыглары болгаш өске-даа мемориалдыг чүүлдер хамааржыр.

Литературлуг музейге улустун аас чогаалы база дорт хамаарылгалыг. Ынчангаш ук музейниң экспонаттарының база бир кол черин тыва чоннун ховар салым-чаяанныг тоолчуларынга, чечен-мерген кижилериниң дугайында, оларның чогаалдарынга хамаарышкан материалдар ээлээн турар ужурлуг.

Музейниң фондузунда чыгдынган материалдарны кичээнгейлиг көргениниң түңнелинде, аныяк-өскөн билиглерниң езулуг үндезиннерин эскерер, оларның идея-эстетиктиг утказын, эмоционалдыг дээштиин, билип алыышкынның өөрүшкүзүн, сеткил ханыышкынны билип каар.

Музей материалдары кижини чүвени көрүп, билип, үнелеп билиринге өөрөдир, экспозицияда чүвөлөрниң амыдырал-биле, чогаалчының ажыл-чорудулгазы-биле харылзаазын илередиринге, ол бүгүгө шинчилекчи езу-биле хамаарылгалыг болурунга, эскериичел чорукка, чүвени бот тускайлаң сайгарып билиринге өөрөдир. Литературлуг музейге ажылдаары – өөрөдилге-кижизидилгелиг ажылдың бир чугула хевири. Аңаа анаа-ла туугай эвес, а тодаргай чүвөлөрни көөр, тудар, номчуур апаар. А чүвениң көргүзүглүү, тодаргай боттуу өөрөдилге-кижизидилгелиг ажылда эң-не кол черде турар.

Литературлуг профильдин музейлери сураглыг чогаалчыларның адын мөңгөжидер, оларга тураскааткан мемориалдыг комплекстерни камгалап арттырар, оларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын өөрөнмишаан, амгы үениң бүгү талалыг сайзыраңгай кижизин боттарының тускай угланыышкыны-биле кижизидер сорулгалыг тургустунуп турар.

Литературлуг музейлер аңгы-аңгы хевирлерлиг болур:

Литературлуг музей-кабинет

Литературлуг чурт шинчилелин чорудуп болурунун барымдааларын көрүп тургаш, байдалдың аайы-биле музей-кабинеттерни тургузуп болур. Ылаңгыя школаларга, ортумак болгаш дээди өөрөдилге черлеринге литературлуг музей-кабинеттерни тургузарының айтырыгларын шиитпирлээри литературлуг музейниң өске хевирлерин тургузарындан оранчок таарымчалыг бооп турар. Литературлуг чурт-шинчилел ажылының эге чадазын чогуум-на литературлуг музей-кабинеттен эгелезе чогуур. Литературлуг музей-кабинетти тургузарының эге чадазы – материалдар чыыры болур. Чыгдынган материалдарны сайгарар, аайлаар, түңнелдер үндүрер, парладыр. Ооң соонда альбомнар, стендилер, литературлуг булуң кылып алыр. Ынчалдыр чоорту литературлуг музей-кабинетти тургузар.

Литература-төөгүлүг музей

Кым-бир чогаалчынын ажил-чорудулгазынга хамааржыр ийикпе азы кандыг-бир төөгүлүг үениң үзүндүзүн көргүскен болур. Литература-төөгүлүг музейде эрги шагнын номнары, тырттырган чуруктар, ховар үндүрүлгелер, автографтыг номнар, чогаалчынын болгаш өске-даа эш-өөрүнүн, чоок кижилеринин портреттери, бодунун азы өске-даа улустун хол-биле чураан чуруктары дээш оон-даа өске төөгүлүг материалдар хөйү-биле чыгдынган болур. Литература-төөгүлүг музейни хөй нуруузунда чогаалчынын чурттап турганы бажыңга тургускан болур. Ынчангаш ону чамдык таварылгаларда *литературлуг музей-бажың* деп база адап турар.

Литературлуг музей-клуб

Литература эртемин өөредиринин, ону суртаалдаарынын бир нарын, комплекстиг хевири. Музей-клубка делгелгелер организаптап, экскурсия чорудуп, литературлуг кезээ, диспут, ужуражылга, номчулга конференциязы, мөөрейлер эрттирип болур. Ол аныктарнын азы литературага сонургалдыг кижилернин кижизидилге ажылы чорударынын бот-башкарылгалыг төвү болур. Литературлуг музей-клуб кижинин бот-идепкейин сайзырадыр, оон культурлуг болгаш эстетиктиг деңнелин бедидер, эртем оруунче углаар төп болур.

Оон аңгыда музей-клуб чаа литературлуг чаңчылдарнын тыптырынга, сайзыраарынга болгаш быжыгарынга дузалыг. Ында ажылдар тодаргай угланышкынныг, аразында харылзаалыг, демниг чоруп турар. Хөй санныг улусту хаара тудар болгаш, киржикчилеринин массалыгы-биле литературлуг музейниң өске хевирлеринден онзаланып турар.

Литературлуг музей-клубка хөй кезинде дараазында ажылдарнын хевирлерин чорударын сүмелеп турар: а) Литературага хамаарышкан материалдар чыып, шинчилел ажылы кылып ыңай-бээр чорууру азы литературлуг үнүүшкүннер, экспедициялар чорудары; б) Литературлуг тураскаалдар-биле таныжар экскурсиялар чорудары; в) кандыг-бир чогаалчынын ажил-ижин, чогаалдарын суртаалдаары; г) дуржулга солчуру.

Мемориалдыг литературлуг музей

Мемориалдыг литературлуг музей тургузарының дугайында бодал А.С. Пушкиннің өлгенинің соонда тывылган. Ол үениң бурунгаар депшилгелиг кижилери А. Пушкиннің орус болгаш делегей литературазының сайзыралынга киирген үлүг-хуузуң үнелеп турган болгаш ооң бажыңын, библиотеказын, архивин канчап кадагалап арттыларының дугайында сагыш човап турганнар. Ооң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының үнези Европаның улуг чогаалчылары Шекспир, Гете, Шиллер суглардан бичии-даа дудавас деп билип турганнар. А ол үеде ол улуг чогаалчыларга тураскааткан мемориалдыг музейлер оларның чурттап, ажылдап чораан черлеринде тургустунган турган.

А.С. Пушкиннің биче оглу Григорий, ачазы чок болганының соонда, ооң чамдык эт-херекселдерин ап алган турган. Чамдык онзагай хуннерде келген улуска – төрелдеринге, чоок кижилеринге, ачазының эш-өөрү чогаалчыларга, эртемденнерге – оларны көргүзүп турган. Ынчалдыр бүгү чоруттунуп турган ажыл музейге бичии-даа дөмейлешпес бол, улуг ажыл-херектиң ора-созы аңаа көстүп турган дизе частырыг болбас. Пушкиннің музейинин дугайында айтырыг хөй-хөй чылдарның дургузунда, бирде хөрлээлеп, бирде оожургап, чоруп келген. Чүгле 1911 чылдың май 26-да А.С. Пушкиннің төрөөн чери Михайловскоеге мемориалдыг музей ажыттынган.

Россияда мемориалдыг музейлер улуг орус чогаалчылар А.С. Пушкиннің – Михайловскоеде, Санкт-Петербуркта Пушкин бажыңы, Л.Н. Толстойнуң – Ясная Полянада, А.П. Чеховтуң – Ялтада, Таганрогта, И.С. Тургеневтин – Орелда, М. Горькийниң – Казаньда, П.А.Ойунскийниң – Якутскиде дээш оон-даа өске черлерде амгы хуннерде-даа ажылдап турар.

Мемориалдыг музей колдуунда-ла чогаалчының төрүттүнген, өскөн бажыңыңга азы чурттап турган черинге тургустунар. Ындыг музейлерге хамааржыр чүүлдер: чогаалчыларның чурттап чораан бажың-балгады, өрээли, янзы-бүрү тудуг-сууру, эт-херексели, демир-үжүү, карандажы, будуу, саазын, документи, автографтары, солун-сеткүүлдери, эт-севи...

Чогаалчының чурттап чораан үезиниң байдалын өскертилге чокка арттырар ужурлуг. Чижээлээрге, Ялтада – А. Чеховтуң, Москвада – Н. Островскийниң, Санкт-Петербургта – А. Блоктуң дээш оон-даа өске мемориалдыг музейлер шак-ла ынчалдыр тургустунган.

Музей-заповедник

Музей-заповедник чогаалчының чурттап чорааны девискээрни, ооң оран-савазы-биле кады кадагалап арттырар сорулгалыг тургустунар. Чогаалчының ажыл-агый кылып чорааны черлери (тарылга шөлү, одар-белчирилг черлери, агаарлаар черлери, арга-арыг, хем...). Ол бүгү чогаалда бижээн амыдыралды чоок билип алырынга, чогаалчының хууда амыдыралын, ажыл-агыйын үнелеп көөрүңге онза ужурдузалыг. Тус черниң бойдус чурумалдары, парк, шынаа-шык, арга-арыг, хөөлбек суглар... – шуптузу чогаалчының дугайында бажың иштинде эт-херекселдерден-даа артык медээлерни берип болур. Заповедник чогаалчының долгандыр турар бойдус-биле, делегей-биле харылзаазын улам делгем кылдыр ажыдар аргалыг. Чижээлээрге, Ясная Полянада Л.Н. Толстойнуң мемориалдыг музейин музей-заповедник деп адап болур.

Литературлуг музей чүгле кижиниң билиин ханыладыр, сонуургалын оттурар эвес, а, кол-ла чүве, кижиниң сагыш-сеткилиниң хөлзээшкинин доюлдулар. А сагыш-сеткилдин үнелиг чүүлдерни хүлээп алырындан кижиниң бодалдары, билиишкinnери, характери хевирлеттинер болгай. Литературлуг музей төрөөн черниң чурт шинчилелиниң бир адыры болбушаан, аныяк-өскенни аас чогаалы болгаш литература дамчыштыр чоннуң сагыш-сеткил культуразы-биле, амыдыралы-биле таныштырар, мөзү-шынар кижизидилгезиниң онзагай төвү болур.

Тыва Республикага литературлуг музей тургузарының айтырыын өөренип көөрү – амгы үениң чугула негелдези апарган. Чоокка чедир чүгле Өвүр кожууннуң Дус-Дагга С.А. Сарыг-оол аттыг музей ажылдап турган. Ук музейниң экспозициязында кол черни тус черниң чогаалчыларының дугайында экспонаттар ээлеп турар. Аңаа өөредилге яамызында Национал школа хөгжүдөр институттуң баазында литературлуг чурт шинчилелиниң талазы-биле шенелде шөл

ажылдап турган. Эртемденнерниң удуртулгазы-биле өөреникчилер тус черден үнген чогаалчыларның чогаадыкчы намдарынга хамаарышкан ажылдарны чорудуп турган.

Тываның күрүне университетинде ажиттырган Литературлуг музей амгы үеде Тыва Республиканың чогаалчыларының дугайында чаңгыс-ла төп музей бооп турар.

Хыналда айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Н.П. Лощининниң «Литературный музей и школа» деп номун номчуур.
2. Литературлуг музейлерже аас-биле экскурсиялар чорудар:
 - Дом-музей А.Н. Островского в Москве;
 - Хватов А.И. Литературный музей Пушкинского дома;
 - Ясная Поляна. Дом-музей Л.Н.Толстого дээш оон-даа оске.
3. Литературлуг музейже экскурсия.
4. Литературлуг музейниң экспозицияларын чаарттырынга дуза чедирер ажылды чорудар.
5. Интернет четкизин ажыглап чер-черлерде литературлуг музейлер-биле таныжар.
6. «Тываның литературлуг музейи — келир үеде» деп төлевилел чогаадыр.
7. Литературлуг музейже виртуалдыг экскурсия чорудар

2.4. Тываның күрүне университетинде Литературлуг музей

Тываның күрүне университетинге Литературлуг музей тургузар шиитпирни университеттиң удуртулгазы 2011 чылдың сентябрь 30-де хүлээп алган. 2012 чылдың май 17-де албан ёзузу-биле ажиттырган. Литературлуг музей ук өөредилге черинде ажылдап турар Төп Азия чоннарының төөгүзүнүң болгаш материалдыг культуразының музейиниң салбыры кылдыр тургустунган турган. Ону тургузарынга университеттиң ректору (С.О.Ондар), Тываның Чогаалчылар эвилели (Э.Б.Мижит), Алдан-маадыр аттыг национал музей (В.С.Чигжит), ТывКУ-нуң Төп Азия чоннарының төөгүзүнүң болгаш материалдыг культуразының музейи (А.Ч.Ашак-оол) болгаш өскелер-даа дузазын чедирген.

Амгы үеде Литературлуг музейниң экспозициясында аңгы-аңгы темаларлыг кезектер дериттинген.

“Тыва аас чогаалы – тыва литератураның үндезини” деп темалыг экспозицияда тыва аас чогаалының литератураның тургустунарынга ачы-хавыязын көргүзер сорулгалыг аас чогаалының шилиндек чогаалдарының чыындыларын, үн бижиткен пластинкаларны, дискилерни делгээн. Экспозицияның бир кезээн билдингир фольклорист, ТывКУ-нуң хүндүлүг профессору, филология эртемнериниң доктору Д.С.Кууларның ажыл-чорудулгазынга тураскааткан. Ында ооң хууда архивинден алган документиленни (төрүттүнгениниң дугайында херечилел, бышкан билигниң аттестады, Абаканның педагогика институтунунун төөгү факультедин доосканда демдектери, профэвилел кезигүнүнүн биледи...) база солуннарга үнген материалдарны, автографтыг номнарны, чуруктарны, эдилеп чорааны портфелин делгеп салган.

“Тыва литератураның үндезилекчилери” деп кол кезекте В.Ш.Көк-оолдуң, С.А.Сарыг-оолдуң, С.Б.Пюрбюнүң, С.К.Токаның, О.К.Саган-оолдуң портреттери болгаш оларның эң-не билдингир чогаалдарын, олардан үзүндүлерни чара тырттырган хоолгаларын дерип аскан. Ол-ла булуңнун витриналарында тыва парлалгага үнүп турган баштайгы номнарны болгаш сеткүүлдерни дерээн. Ук экспонаттар музейде дыка үнелиг материалдар болуп турар. Олар профессор Д.С.Кууларның биске арттырып каан портфелинден тывылган, башкывыстың бурунгаар көрүштүг, буянның ачызы деп санап турар бис. Ол дээрге баштайгы латинчиткен тыва алфавит-биле парлаан “Чыынды шүлүктер” (1943), “Чалыы назынның кылажы” (1943), “Эртенгиниң ыры” (1944), “Саны-Мөгө” (1944), С.Сарыг-оол “Чырык хүн” (1944), В.Кожевников “Март - апрель” (1943), “Чыынды шиилер” (1944), О.Саган-оол “Тываның арат чонунун мурнундан” (1944) деп номнар база “Революстун херели”, “Ленин-Сталинниң тугунун адаа-биле” деп сеткүүлдер-дир.

Ук экспозицияның бир онзагай талазы – ында ийи улуг чогаалчыларның хөрек тураскаалдарын тургусканы болур. Тываның улустун чогаалчызы С. Б. Пюрбюнүң хөрек тураскаалын (скульптор А. Ойдул) Тываның улустун

чогаалчызы Э. Б. Мижит музей ажыттынып турар хүнде Тываның Чогаалчылар эвилелиниң мурнундан белек кылдыр эккеп берген. Тываның улустуң чогаалчызы А. А. Даржай С. А. Сарыг-оолдуң хөрөк тураскаалын (скульптор Т. Ондар) Литературлуг музейге белек кылдыр октябрь айда эккеп берген.

“*Чогаалчы болгаш үе*”. Бо экспозицияда баштайгы үндезилекчи чогаалчылардан эгелээш, бо хүннерге чедир тыва чогаалчыларның чуруктарын стендиде аскан. А витринада Б.Д.Хөвөңмейиниң, Е.Т.Танованың, А.А.Даржайның, А.Х-О.Ховалыгның хол үжүү-биле бижээн ажылдарын, чамдык чогаалчыларның профэвилел болгаш Чолгаалчылар эвилелиниң кежигүнү билеттерин делгээн.

“*Чоннарның найыралы – литератураларның найыралы*” деп экспозиция. Стендиде Тывага аңгы-аңгы үелерде кээп чораан чогаалчыларның чуруктарын, ужуражылгалардан тыртырган чуруктарны аскан. С. Щипачев, С. Михалков, П. Бровка, Л. Ошанин, Б. Полевой, С. Элляй, Б. едюров, Н. Лугинов, Б. Дугаров болгаш өскелерниң-даа чуруктары бар. Витринада кожа-хелбээ чоннарның – алтай, хакас, шор, якут чогаалчыларының чыындыларын делгээн.

“*Тыва критика*” деп булуңда Тываның баштайгы критиктери А. К. Калзан, Д. С. Куулар, М. А. Хадаханэ оларның база амгы үеде литература болгаш фольклор шинчилеп чоруур эртемденнерниң ажылдарын делгээн.

“*Тываның литературлуг картазы*”. Ук шенелде картаны ус-шевер, чурукчу Константин Хомушку бистиң дилээвис езугаар кылган. Ында Тываның кожууннарының аайы-биле кайыын, каш чогаалчы үнгенин көргүзерин оралдашкан ажыл болур.

“*Тываның улустуң чогаалчылары*” деп экспозиция. Литературлуг музейниң эң-не көскү черинде улустуң чогаалчыларының портреттерин аскан. Ук портреттерни Тываның билдингир шүлүкчүлериниң бирээзи Роман Лудуп музейге белек кылдыр берген.

Амгы үеде Литературлуг музейде 1000 ажыг экземпляр номнарлыг библиотека бар. Ооң өзээн профессор Д.С.Кууларның хууда библиотеказындан келген номнар тургускан.

Литературлуг музейниң чанында “Сорунза” аттыг чечен чогаал каттыжышкыны ажылдап турар. Ында чүгле филология эвес, ТывКУ-нуң өске-даа факультеттериниң студентилери, хоорайның аңгы-аңгы өөрөдилге черлериниң аныяктары хаара туттунган.

Чыгдынган, шыгжагда чыдар материалдар хөй. Чижээлээрге, чогаалчыларның хол-биле бижээн ажылдары, чогаалчыларга хамааржыр чагаалар, телеграммалар, шаңналдар дээн чижектиг эпистолярлыг материалдар, тыва литератураның төөгүзүңгө хамааржыр чамдык экспонаттар барык дериттинмээнин демдеглеze чогуур. Чүгө дээрге оларны делгээр витриналарның янзы-бүрү хевирлерин, стендилер кылып материалдар садар, кылдыртыр акша-төгөрик херек апаар. Литературлуг музейниң техниктиг хандырылгазы кошкак болганындан хоолгалаар, тырттырар, парлаар ажылдар талазы-биле улуг бергедээшкиннерге таваржып турар.

ТывКУ-нуң Литературлуг музейинде «Тыва литератураның үндезилекчилери» деп экспозиция

Литературлуг музейни тургузарыңга ачы-дуза чедирген бүгү кижилерге: эртемденнерге, башкыларга, студентилерге

четтиргенивисти илередип турар бис. Ылаңгыя эртемден-музеевед, т.э.к. А.О. Дыртык-оол, ф.э.к. К.Б. Доржу, башкы А.Х. Херел, кабинет эргелекчизи М.Д. Күжүгет, музей ажылдакчызы Ч.А-С. Монгуш, кезер эмчи С.С. Күжүгет, НШХИ-ниң директору А.С. Шаалы, ында биче эртем ажылдакчызы Л.А. Ооржак, социал ажылдакчы А.С. Күжүгет, филология факультетинден У.С. Адыгжы, А-Д.К-К. Монгуш болгаш өскелерге-даа мөгеер бис.

Литературлуг музей өөрөдилгениң, эртем-шинчилел, культура-чырыдышкын ажылдарының төвү болуп, аныак-өскөнниң кижизидилгезинге улуг салдар чедирер дээрзинге кандыг-даа чигзиниг турбас.

2.5. Литературлуг чурт шинчилелинге олимпиада

Литературлуг чурт шинчилелинге олимпиада – чурт-шинчилел ажылының бир онзагай хевири болур. Ук олимпиаданың кол сорулгазы – төрөөн чериниң литературлуг амыдыралынга, ооң эрткен болгаш амгы үезинге сонугалды оттурары, уругларның чогаадыкчы салым-чаяанын база эстетиктиг көрүжүн сайзырадыры, шинчилел ажылынга мергежииринге идигни бээри.

Олимпиадага белеткел үезинде тыва дыл, чогаал башкылары, чогаалчылар, өөрөдилге килдистериниң ажылдакчылары идепкейлиг бооп, ук ажылдың чорудуунуң планын ажылдап кылыры чугула. Олимпиаданың киржикчилеринге айтырыгларны шын тургузарын база оларга шын харыылаарын өөрөдип, хыналда тестилерни чорудары албан. Шылгаарының айтырыгларын тургузуп тура, арыг литературлуг айтырыгларны ынаар киирип болбас. Олимпиадага белеткенип тургаш, удур-дедир хынажылга чорудар; бот-боттарынга демдектер салыр. Ындыг янзылыг ажылдаарга, уругларның кичээнгейи, харыысалгазы улгадыр.

Олимпиадага өөреникчилер, бөлгүмнөр киржикчилери тус-тузунда азы бөлүктөп-даа киржип болур. Ынчангаш олимпиаданы эрттирериниң мурнунда литературлуг чурт шинчилелинге янзы-бүрү ажылдарны чорудары чугула. Ындыг ажылдарга чечен чогаал бөлгүмнери, делгелгелер, мөөрейлер,

викториналар, литературлуг кежээлер, чогаалчылар, чурукчулар, композиторлар, эртемденнер-биле ужуражылгалар, литературлуг экскурсиялар хамааржыр.

Олимпиаданы үш чадалыг эрттирип болур: школага, кожуунга, республикага. Чадалар аайы-биле айтырыгларны таарыштыр тургузар.

Бирги чаданың айтырыгларынга тус черниң чогаалчыларынга, литературлуг амыдыралынга хамааржыр айтырыгларны колдадыр салыры чугула. Ынчалдыр литературлуг чурт шинчилелинге сонuurгалдыг өөреникчилерни шилип алыр.

Ийиги болгаш үшкү чаданың айтырыгларының утказы элээн нарын болгаш делгем апаар. Литературлуг чурт шинчилекчилери төрөөн чери-биле холбашкан шүлүктөрни, проза болгаш шии чогаалдарындан үзүндүлери ыяк шингээдип алыр ужурулуг. Чүге дээрге литературлуг чурт шинчилелинге олимпиадага бижимел харыылардан аңгыда аас-биле күүселде албан турар апаар.

Ындыг олимпиада өөреникчилерниң билиин ханыладыр, өске литературалар-биле харылзааларны тодарадыр аргалыг. Билири литература-төөгүлүг материалдарга немештир уруглар чаа-чаа солун билиглерни тып алган болур. Дыка хөй таварылгаларда литературлуг чурт шинчилелинге олимпиаданың үшкү чадазы улуг байырлал шинчилиг доостур. Литература-төөгүлүг делгелгеге сумунуң, кожууннуң, республиканың литературлуг карталары, литературлуг тураскаалдарның чуруктары, макеттери, чогаадыглар, альбомнар, хана-солуннар, аас чогаал карталары чыглы берген боор.

Түннелдерин үндүргөш, тиилекчилерни шаңнап, мактаар.

Литературлуг чурт шинчилели деп эртемге олимпиадага чижек тестилер

1. С. Сарыг-оолдун “Белек” деп тоожузунуң болуушкуннары кайда болуп турарыл?

а) Тожуда; б) Кунгуртугда; в) Эмиде.

2. «Саны-Мөгө» деп шүлүглелдин кол маадырының прототиви?

- а) Саны-Шири; б) Шири-Мөге; в) Саны-Маадыр).
3. С.Токаның кайы чогаалында төрөөн кожуунунда черлер аттарының тывылганының дугайында бижип турарыл?
а) «Ийи хемниң баштары»; б) «Каа-Хем»; в) «Араттың сөзү»).
4. Черлер аттары-биле адаттынган 10 чогаалдан адаңар.
(Чижээ: С.Сарыг-оол “Улуг-Хемим”, С.Сүрүң-оол “Ырла, Хемчик”...)
5. М.Б.Кенин-Лопсанның төрөөн чери.
а) Чөөн-Хемчиктиң Хөндергей;
б) Чөөн-Хемчиктиң Чыраа-Бажы;
в) Чөөн-Хемчиктиң Хорум-Даг
6. Билиринер 3 чогаалдың маадырларының прототиптерин адаңар.
(Ч. Кууларның «Шораан» деп тоожузунда Шораан – Солаан Базыр-оол дээш оон-даа өске,)
7. Эпистолярлыг литература деп чүл?
8. Литературлуг экскурсияның хевирлерин адаңар.
9. С. Пюрбюнүң чер-чурт-биле холбашкан чогаалдарын адаңар.
10. Төрөөн чериң (кожуунуң, сууруң, хоорайың) дугайында билириң шүлүктүң сөзүглелин бижээш, долу сайгарылгазын кыл.

III ЭГЕ. ЧОГААЛЧЫ: ООЦ АЖЫЛ-ИЖИ БОЛГАШ ТӨРЭЭН ЧЕРИ

3.1. Чогаалчы болгаш ооц чогаалдарында төрөөн черинин овур-хевири

Тус черниң (регионнуң) девискээри литературлуг чурт шинчилелиниң өөренир кол объектизи болур. А регионнуң литературлуг девискээринге хамааржыр чүүлдер:

1. Тус черниң литературазы

А тус черниң литературазы дээрге ук черге төрүттүнген, ында чурттап, кол чогаалдарын ында бүдүрүп чоруур чогаалчыларның чогаалдары болур. Чогаалчының чогаадыкчы ажылы «биче төрөөн чурту-биле» холбашкан, ооң чогаалдарында ук девискээрниң төөгүзү илерээн боор. Чогаалдарның дылы тус черниң аянын илереткен, чоннуң делегей көрүүшкүнүн чураан боор.

Төрөөн чери-биле доңнашкан чогаалчы кижини тус черниң тематиказын эки билир, сонунургаар, бодунуң регионунуң литературлуг девискээринден дашкаар үнмес, өскээр ырадыр барбас, ынчалдыр ол регионунуң литературазын болгаш культуразын сайзырадырынга улуг үлүг-хуузун кирип чоруур. Ол тус черниң парлалгазынга чогаалын парладыр, номнарын үндүрер, очулгазын кылыр, бодунуң төрөөн чериниң литературлуг амыдыралындан чыдып калбайн, чогаадыкчы эстетиктиг хүлээлгезин күүседип чоруур.

2. Литературада тус черниң (регионнуң) овур-хевири

Кижиниң төрөөн чериниң дугайында билиишкин. Чогаалчы кижиниң чогаадыкчы салым-чаяанының үндезиннериниң бирээзи ооң төрөөн чери болур. Тус черниң овур-хевирин үндезин чогаалчылар чогаалдарынга ала чайгаар тургузар. Ынчалза-даа кандыг-бир регионга төрүттүnmээн, анаа доктаамал чурттавайн-даа турган болза, түр када келгеш безин тус черниң овур-хевирин уран-чечен чуруп, бижип каар улус база бар. Ооң чижээ кылдыр Сибирьге албадал-биле шөлүттүрүп келгеш, уран-чечен, публициктиг болгаш мемуарлык чогаалдарны декабристер бижээнин, Россияның хамаанчок, делегейниң чоннары билир. Ынчалдыр олар Сибирь темазын көдүргөн. 1942 чылда Тывага

сургакчылап кээп чорааш, Степан Щипачев тус черниң материалынга уран-чечен шүлүктөрни бижээн. Регионнуң овор-хевири ук чер-биле харылзаа чок турган кижини безин чуруптар аргалы моон көстүп турар. Регионнуң овор-хевири база тус черге сураглыг чогаалчыларның келгенини иити литературлуг амыдыралдың бир кезээ, иити төөгү-культурлуг болуушкун болур-дур.

Орус, даштыкы болгаш тыва чогаалчыларның чижээнге даянып, сайгарып көөргө, чогаалчы кижини бүрүзүнүн чогаалдарында төрөөн черининиң овор-хевири көстүп турар. Чижээ: Л. Толстой — Ясная Поляна, С. Есенин — Рязань, В. Распутин, В. Астафьев — Сибирь, С. Пюрбю — Хайыракан, Кара-

Суг, К-Э.Кудажы – Улуг-Хем, Ийи-Тал дээш о.ө. Оон уламындан чогаалчыларның шүлүк азы проза чогаалдарында төрөөн чер темазын уран-чечен аргаларны ажыглап ажыдып турар. Тыва литературада черлер аттары-биле адаттыг чогоалдар хөй. Ол дээрге үстүндө илереткен бодалдарның бадыткалы бооп турар. Чижээлээрге: С. Пюрбю «Кара-Суг», С.Тока «Мерген», М. Кенин-Лопсаң «Булангыг-Хем», К. Кудажы «Уйгу чок Улуг-Хем», Е.Танова «Кара-Чыраа галереязы»...

Өвүр-Торгалыгда Кара-Дуруг

Чогаалчыларның шүлүк чыындылары-биле ажылдаарга, чер-чер аайы-биле окур-хевирлер көстүп кээр. Чижээ: С.Б. Пюрбюнүн “Аян тудуп чедип келдим” деп ному-биле ажыл. Ном-биле ажылдап эгелээринин мурнунда чогаалчының намдары-биле таныжып алып.

С. Пюрбюнүн төрөөн черинге тураскааткан “Кара-Суг”, “Эъжим”, “Хайыракан” деп шүлүктеринде чогаалчы кижинин сеткил-хөөнү төрөөн черинден чүгленир, ооң-биле мөңгө тудуш, ооң чогаалчы болурунга ол улуг салдарлыг болган деп бодалды бадыткаар одуругларны тывары берге эвес.

Ук темага сайгарылгаларны кайы-даа чогаалчыга хамаарыштыр чорудуп болур. С. Сарыг-оолдун, С. Токанын, К. Кудажының, Ю. Кюнзегештин, А. Даржайынын, С. Молдурганын болгаш өскелернин-даа чогаалдарында кирген чер-чурт-биле холбашкан чогаалдарны, үзүндүлөрн сайгарарга солун. Чер-чуртунун окур-хевирин канчаар илереткенин тус чернин ниити характеристиказын чогаалда көргүскени-биле тайылбырлаар.

Ынчангаш литературлуг чурт шинчилели регионнун (тус чернин) литературазын өөренир, чүге дээрге ол чорук ук черге сонургалдың, хүндүткелдин, ынакшылдың илередии болур.

Хыналда айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Литературлуг энциклопедиядан «Литература родной стороны» деп статьяны очулдургаш, конспектилээр.
2. Дараазында ажылдар-биле танышкаш, сайгарылгазын чорудар:

- Донгак Э. Даглыг хемнин чогаалчылары
- Куулар Ч. Ч. Салым-чаяанның чаа ажыдышкыны. (Б. Дүпчүрнүн «Бистин аалдың кижилери» деп номунга үнелел)
- 3. Бердинген темаларга дыңнадыглар, рефераттар бижиир:
 - а) «Ю. Кюнзегештин чогаалдарында тожу чернин окур-хевирин»;
 - б) «Тыва — чогаалчыларның шүлүктеринде»;
 - в) «Төрөөн кожуунумдан үнген чогаалчы»;
 - г) «Өвүр-Торгалыг — С. Сарыг-оолдун чогаалдарында»;
 - д) «К. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп роман-эпопеязында Улуг-Хемнин окур-хевирин»;
 - е) «С. Пюрбю – Тыва чернин ыраажызы» дээш оон-даа өске

4. «Төрөөн кожуунумдан үнгөн чогаалчы» деп темага чогаадыг бижиир.
5. Өскөн-төрөөн чериңерге тураскааткан шүлүктү шээжилээш, аянын номчунар.
6. Төрөөн чериңерге тураскааткан чогаалдарга даянып, слайдылардан тургузуп, видеоматериалдардан кылыңар.

3.2. Тыва чогаалчыларның хүндүлүг аттары, шаңнал-макталдары

Күрүнениң болгаш ниитилелдин хүндүткелин чаалап алган, күш-ажылдың кандыг-даа адырынга шылгараан улуска хүндүлүг аттар, шаңнал-мактал тыпсыры Конституция ёзугаар көрдүнгөн болур. Хүндүлүг ат, шаңнал тыпсыры – кижиниң ат-алдарынга хүндүткелди оттурар, ооң ада-чуртунун, чонунун төөгүзүңге киирген ачы-хавыязын чазак-чагырга черлериниң үнелээнин, ол бүгүнүң ужур-дузазын тодарадыр хемчег болур. Кандыг-даа шаңналды тыпсыры элээн каш уткалыг боор: кымны шаңнаарыл, чүү дээш шаңнаарыл, кандыг шаңнал тыпсырыл, кым шаңнаарыл.

Тыва Республиканың күрүне чергелиг хүндүлүг аттары дээрге күш-ажылдың аңгы-аңгы адырларында: күрүне тургузуунда, экономикада, эртемде, кадык камгалалында, өөредилгеде, культура болгаш уран чүүлде, эрге-хоойлу камгалалында, спортта база өске-даа мергежилдерниң аайы-биле улуг чедиишкиннерни чедип алган республиканың хамаатыларынга тыпсыр дээди хемчег болур. Күрүне шаңналдарын Тыва Республиканың Дээди Хуралы тургузар.

Ниитилелде чогаалчылар онзагай турушту ээлеп турар. Олар бодунуң үезиниң чидиг айтырыгларын көдүрүп, сагыш-сеткилдин аарышкызын, өөрүшкүзүн илередип, ону сайгарылдыр боданырынче номчукчуну албадай бээр. Чогаалчылар чечен сөстүң дузазы-биле чогаалдарынга янзы-бүрү окур-хевирлерни тургузуп, оларның үлегер-чижээнге хөй-хөй салгалдарны кижизидип чоруур. Олар боттарының чогаалдары-биле тыва литератураны кожа-хелбээ, орус болгаш делегей чоннарының литератураларының аразында кымдан-даа дудак чок кылдыр тудуп чоруурлар.

Чогаалчыларның ажыл-ижин үнелеп, оларга хүндүлүг аттарны, шаңнал-макталдарны тыпсып турар. Тыва Республиканың чогаалчыларының хүндүлүг аттарын, шаңнал-макталдарын билири тыва литератураның төөгүзүн, черчуртунуң чогаалчыларын үнелеп, хүндүлөп көөрүнүн чылдагааны болур.

Тыва литератураны төлээлеп, уран сөс-биле могаг чок ажылдап, кайгамчык уран-чечен чогаалдарны бижип, чонга бараан болуп чоруур чогаалчыларга хүндүлүг аттарны тыпсып турар «Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы», «Тыва Республиканың уран чүүлүнүн алдарлыг ажылдакчызы», «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы», «Тыва Республиканың алдарлыг чогаалчызы» деп хүндүлүг аттарны эдилеп чоруур чогаалчылар бар.

«Тыва Республиканың уран чүүлүнүн алдарлыг ажылдакчызы» деп атты режиссерларга, чурукчуларга, композиторларга, балетмейстерлерге, хормейстерлерге, хөгжүмчүлерге, чогаалчыларга, тоолчуларга, билдингир бот-тывынгыр уран чүүл удуртукчуларынга хөй националдыг уран чүүлдү сайзырадырынга бедик чедишкиннери база ону пропагандалааны дээш, хөгжүмге, литературага, скульптурага, хореографияга, уран чүүлдү шинчилээринге бедик идеялиг уран-чечен ажылдарны тургусканы дээш база чогаалчы кадрларны өстүргени дээш тыпсыр.

«Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты хөй чылдарда ажылдаан, дуржулгалыг клуб, библиотека, культура бажыңнарының эргелекчилеринге база культура шугумунуң өске-даа ажылдакчыларынга бот-тывынгыр уран чүүлдү сайзырадырынга, чоннуң хостуг үе-шагын организаастаарынга, аныяк-өскенни кижизидеринге киирген үлүг-хуузу дээш тыпсыр.

Мооң мурнунда «Тыва Республиканың алдарлыг чогаалчызы» деп атты (Ч. Куулар, Е. Танова, В. Серен-оол) база аңгы-аңгы үелерде өске-даа чогаалчыларга тыпсып турган.

«Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы» деп хүндүлүг атты тыва литератураны сайзырадырынга шылгараңгай чедишкиннерлиг, Чогаалчылар Эвилелиниң, литература

критиказының болгаш номчукчуларның хүндүткелдиг үнелелин чаалап алган, делегей чоннарының хөй национал культуразының сайзыралынга үлүг-хуузун киирген бедик идеялиг уран-чечен чогаалдар бижээн чогаалчыларга, шүлүкчүлерге, тоолчуларга тыпсыр.

Оон аңгыда ТАССР-ниң литература болгаш уран чүүлүнүн алдарлыг ажылдакчылары (С. Сарыг-оол, С. Пюрбю, А. Пальмбах, А. Калзан); Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчылары (Б. Хөвөңмей, С. Самба-Люндуп, Л. Чадамба, С. Молдурга болгаш өскелер-даа); Тыва Республиканың Күрүнө шаңналының лауреаттары (К-К. Чооду, А. Даржай, Ч. Ондар); Тываның комсомол шаңналының лауреаттары (С. Сүрүн-оол, Е. Антуфьев, С. Козлова, А. Үержаа); С. Сарыг-оол аттыг Чазак шаңналының (М. Кенин-Лопсан, Ю. Кюнзегеш, А. Даржай); Тываның Президентизиниң чогаал талазы-биле шаңналының (М. Ховалыг); С. Пюрбю аттыг литература шаңналының (М. Доржу); Россияның литература шаңналының (К-Э. Кудажы); Культура болгаш национал херектер яамызының литература болгаш уран чүүл талазы-биле лауреады (А. Бегзин-оол); Тыва Республиканың культура, кино яамызының шаңналының лауреады (Э. Мижит); Д. Барыкаан аттыг чогаал шаңналының (А. Ламажаа, С. Комбу, М. Күжүгет); Тыва АССР-ниң эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы, Тыва Республиканың эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы (Д. Куулар, Н. Сердобов, Ч. Доржу, З. Самдан) деп аттарга тыва литератураны шинчилеп келген критиктер, эртем ажылдакчылары төлептиг болган; Оон-даа өске тускай шаңнал-макталдарны аңгы-аңгы чылдарда Тываның чогаалчыларынга тывыскан.

3.3. Тываның улустун чогаалчылары

Сергей Бакизович Пюрбю - Тыва АССР-ниң улустун чогаалчызы (1973)

1913 чылдың сентябрь 7-де Улуг-Хемниң (Бээзи кожуун) Эъжимге төрүттүнген. Чогаал ажылын 1930 чылда эгелээн. Тыва чогаалдың үндезилекчилериниң бирээзи. Тыва чогаал шинчилээр эртемниң үндезилекчизи. Шүлүкчү, прозачы, драматург, очулдурукчу. ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү. Тыва АССР-ниң литературазының болгаш уран чүүлүнүн алдарлыг ажылдакчызы, Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналының лауреады. ТАР-ның

Чогаалчылар эвилелиниң баштайгы даргазы. Оон адын Тываның улусчу чогаадылга төвүнге тывыскан. «XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүне номунче ады кирген. Чогаалдары ССРЭ-ниң болгаш делегей чоннарының чээрби хире дылдарынче очулдуртунган. Тыва дылче А. Пушкинниң «Евгений Онегин», лирикасын, В. Шекспирниң «Ромео болгаш Джульетта», Л. Толстойнуң «Хаджи-Мурат», М. Горькийниң «Артамоновтарның ажыл-үүлези», М. Лермонтовтуң, Н. Некрасовтуң шүлүктөрүн, Н. Погодинниң, Б. Лавреневтиң шиилерин болгаш өске-даа чогаалчыларның чогаалдарын очулдурган.

Номнары: «Аныяк чогаалчыларга дуза» (Кызыл, 1939); «Кызыл кош» (Кызыл, 1943); «Эртенгиниң ыры» (Кызыл, 1944); «Шынаппайның чугаазы» (Кызыл, 1960); «Шылгалда» (Кызыл, 1963); «Мерген бичиилер болгаш мелегей күчүтөннер», (Кызыл, 1968); «Чарылбазым чалыы назын» (Кызыл, 1970); «Когда улетают журавли» (Москва, Современник, 1973); Чогаалдар чыындызы: шүлүктөр, шүлүглелдер, проза чогаалдары, шиилер (Кызыл, 1973); «Өшпес одум» (Кызыл, 1982), «Аян тудуп чедип

келдим» (Кызыл, 1993) болгаш оон-даа өске. Ниитизи-биле тыва, орус дылдарга чээрби ажыг ному үнген.

1975 чылдың декабрь 27-де мөчээн.

**Степан Агбанович Сарыг-оол - Тыва АССР-нин улустуң
чогаалчызы (1974)**

1908 чылдың ноябрь 17-де
Өвүр- Торгалыгның Кадыгбай деп
черге төрүттүнген. Чогаал ажылын
1930 чылдарда эгелээн. Тыва
чогаалдың үндезилекчилеринин
бирээзи. Шүлүкчү, прозачы,
драматург, очулдурукчу. ССРЭ-нин
Чогаалчылар эвилелинин кижигүнү.
Тыва АССР-нин литературазының
болгаш уран чүүлүнүн алдарлыг
ажылдакчызы.

С.А. Сарыг-оолдун адынга
тураскаадып, Тыва Республиканың Чазак Даргазы чогаал
шанналын тургускан. «XX чүс чылда Тываның алдарлыг
кижилери» деп Күрүне номунче ады кирген. «Аңгыр-оолдун
тоожузу» деп романы болгаш өске-даа чогаалдары ССРЭ-нин
болгаш делегей чоннарының дылдарынче очулдуртунган. Орус
болгаш даштыкы дылдарга чээрби ажыг ному үнген. Орус
дылдан А. Пушкинниң, Н. Некрасовтуң, Т. Шевченконун, В.
Маяковскийниң шүлүктөрүн, М. Горькийниң «Ава» деп
романын, Ч. Айтматовтуң «Джамия» деп тоожузун, өске-даа
чогаалдарны тыва дылче очулдурган. Ниитизи-биле алдан ажыг
номнарны үндүрген.

Номнары: «Белек» (Кызыл, 1942); «Саны-Мөге» (Кызыл,
1947); «Советтиг Тыва» (Кызыл, 1952); «Байлак чуртум»
(Кызыл, 1958); «Аңгыр-оолдун тоожузу», 1-ги ном (Кызыл,
1961); «Бистиң малывыс» (Кызыл, 1963, 2002); «У Саян»
(Москва, 1965); «Аңгыр-оолдун тоожузу». 2-ги ном (Кызыл,
1966); «Повесть о светлом мальчике» (Москва, 1966, то же –
Москва, 1974); «Улуг-Хемим» (Кызыл, 1967); «Амыдырал –
демисел» (Кызыл, 1968); «Песня хомуса» (Кызыл, 1968);

Чогаалдар чыындызы, 2 томнуг (Кызыл, 1973-1974); «После ливня» (Москва, 1975); «Ынакшыл» (Кызыл, 1976), «Чүректин кыйгылары» (Кызыл, 1980), «Саянның даңы» (Кызыл, 1983); Чогаалдар чыындызы, 3 томнуг (Кызыл, 1988-1989-1992);, «Алдан дургун» (Кызыл, 1987) болгаш оон-даа өске.

1983 чылдың май 27-де мөчээн.

Салчак Калбакхөрекович Тока - Тыва АССР-ниң улустун чогаалчызы (1974)

1901 чылдың декабрь 15-те Тожунуң Мөөн-Хөл деп черге (Салчак кожууннуң Мергенге деп база айтып турган) төрүттүнген. Тыва чогаалдың үндезилекчилериниң бирээзи. Чогаал ажылын 1930 чылда эгелээн. Драматург, прозачы. ССРЭ-ниң болгаш Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналдарының лауреады. Оон адын «XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүне номунче

киирген.

Кол чогаалы – «Араттың сөзү» деп үш номнуг («Тос чадырда», «Араттың сөзү», «Чаа Тыва») романы ССРЭ-ниң болгаш делегей чоннарының чээрби ажыг дылдарында очулдуртунган. «Херээжен», «Узун-Кара, Семис-Кара», «Дөнгүр-оол», «Боттанган күзел» деп шиилерниң, баштайгы тыва очерктерниң, чечен чугааларның, «Ада көрбээнин оглу көөр», «Чоннуң оглу», «Хайыраканчылар», «Хомду дайыны» деп барымдаалыг тоожуларның болгаш өске-даа чогаалдарның автору.

Номнары: «Херээжен», (Кызыл, 1935); «Мээң сактыышкыным», (Кызыл, 1941); «В берестяном чуме» (Москва, 1943); «Тос чадырда» (Кызыл, 1944); «Араттың сөзү», 1-ги ном (Кызыл, 1951); «Ада көрбээнин оглу көөр» (Кызыл, 1963); «Чаа Тыва» (Кызыл, 1964); «Араттың сөзү», 2-ги ном (Кызыл, 1965); «Сказка о Кодур-ооле и Биче-кыс» (Кызыл, 1971); «Слово

арата», роман в 3-х книгах (Москва, 1972), Чогаалдар чыындызы, 5 томнуг (Кызыл, 1976–1981) Шилиттинген проза чогаалдары (Кызыл, 1981); «Хомду дайыны» (Кызыл, 1984); «Улуг ужарже» (Кызыл, 2002) болгаш оон-даа өске.

1973 чылдың май 11-де мөчөөн.

Кызыл-Эник Кыргысович Кудажы - Тыва АССР-ниң улустун чогаалчызы (1987)

1929 чылдың декабрь 13-те Улуг-Хемниң Ийи-Тал сумузунда Чээнек деп черге төрүттүнген. Чогаал ажылын 1948 чылда эгелээн. Шүлүкчү, прозачы, драматург, очулдурукчу. Россияның

Чогаалчылар эвилелиниң кижигүнү. Тываның улустун чогаалчызы, Тыва Республиканың Күрүне шаңналының лауреады. Россияның Чогаалчылар эвилелиниң литература шаңналының лауреады. Ады «XX чүс чылда

Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүне номунче кирген. Чогаалдары орус, моол, татар, хакас, якут болгаш өске-даа дылдарже очулдуртунган. Тыва дылче В. Шекспирниң, А. Пушкинниң, К. Чуковскийниң, В. Ильинаның, М. Пахомовтун болгаш өскелерниң-даа чогаалдарын очулдурган. В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының сценазынга «Долуманың хуулгаазыны», Он бир», Белек-кыс эмчи», «Дирде-Макдо» болгаш өске-даа шиилерин тургускан.

Номнары: «Баштайгы базым» (Кызыл, 1958); «Өңнүктерниң даңгыраа» (Кызыл, 1962); «Ыржым булуң» (Кызыл, 1965), «Тихий уголок» (Кызыл, 1966); «Тараа» (Кызыл, 1967); «Төрээн чуртум делгемнери» (Кызыл, 1970), «Ырак булут» (Кызыл, 1971); «Уйгу чок Улуг-Хем», 1-ги, 2-ги том, (Кызыл, 1973-1974); «У подножия Саян» (Москва, 1975); «Улуг-Хем неугомонный» (Кызыл, 1976); «Вершины» (Кызыл, 1978); Чогаалдар чыындызы, 2 томнуг (Кызыл, 1979-1980); «Анай-кыс» (Москва, 1980); «Хөнелер» (Кызыл, 1982); «Ырлыг Булак»

(Кызыл, 1987); «Уйгу чок Улуг-Хем», 3-кү том (Кызыл, 1989); Чогаалдар чыындызы, 2 томнуг (Кызыл, 1993-1994); «Уйгу чок Улуг-Хем», 4-кү том (Кызыл, 1992); «Шончалай» (Кызыл, 2000); «Самдар намдар» (Кызыл, 2005); «Улуг-Хем неугомонный» (Кызыл, 2009) болгаш өске-даа.

2006 чылдың ноябрь 4-те мөчээн.

Салим Сазыгович Сүрүң-оол - Тываның улустун чогаалчызы (1994)

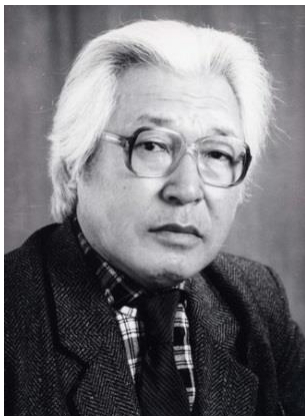

1924 чылдың апрель 15-те
Барыын-Хемчиктин
Акка төрүттүнген. Чогаал ажылын
1946 чылда эгелээн. Шүлүкчү,
прозачы, очулдурукчу. Россияның
Тываның комсомол шаңналының
лауреады. Ооң адын «XX чүс чылда
Тываның алдарлыг кижилери» деп
Күрүне номунче киирген.
Чогаалдары ССРЭ-ниң болгаш
делегей чоннарының дылдарынче
очулдуртунган. Тыва дылче А.
Пушкинниң «Хүлер аъттыг»,
«Цыганнар», «Кавказка туттурукчу», М. Лермонтовтун
«Калашников садыгжы дугайында ыр» деп шүлүглелдерин, П.
Ершовтун «Мөгенниг аътчыгаш» деп шүлүктээн тоолун, Лу
Синьниң «А-Кыюнуң чогуу төөгүзү» деп тоожузун болгаш өске-
даа чогаалдарны очулдурган.

Номнары: «Баштайгы ном» (Кызыл, 1952); «Мээң аалым»
(Кызыл, 1957); «Чечен чугаалар» (Кызыл, 1959); «Чайгы
хүннер» (Кызыл, 1963); «Ынакшыл-дыр» (Кызыл, 1965);
«Адыжок» (Кызыл, 1966); «Чолаачының оглу» (Кызыл, 1967);
«Озалааш хем» (Кызыл, 1968); «Көк-көк даглар» (Кызыл, 1969);
«Лейтенантының даалгазы» (Кызыл, 1970); «Авазынга
даңгырак» (Кызыл, 1973); Чогаалдар чыындызы, 2 томнуг
(Кызыл, 1974); «Кымның оглул?» (Кызыл, 1977); «Өске кадай»
(Кызыл, 1980); «Ак-Төш» (Кызыл, 1984); «Ногаан ортулук»

(Кызыл, 1986); Шилиттинген чогаалдар, 2 томнуг (Кызыл, 1991-1992); «Тывалаар кускун» (Кызыл, 1994) болгаш өске-даа.
1995 чылдың апрель 10-да мөчээн.

Монгуш Борахович Кенин-Лопсан - Тываның улустун
чогаалчызы (1994)

1925 чылдың апрель 10-да
Чөөн-Хемчиктин Хөндергей
сумузунда Чаш-Тал деп черге
төрүттүнген. Чогаал ажылын 1940
чылдар үезинде эгелээн. Шүлүкчү,
прозачы, очулдурукчу. Россияның
Чогаалчылар эвилелиниң кижигүнү.
Тыва Республиканың
Президентиизиниң С.А. Сарыг-оол
аттыг чогаал шаңналының лауреады.
Россия Федерациязының болгаш
Тыва АССР-ниң культуразының
алдарлыг ажилдакчызы, Тыва

Республиканың эртеминиң алдарлыг ажилдакчызы. Төөгү
эртемнериниң доктору, Нью-Йорктун Эртемнер Академиязының
чиңгине кижигүнү, «Хамнаашкынның дириг эртинези» деп аттың
эдилекчизи. Ооң адын «XX чүс чылда Тываның алдарлыг
кижилери» деп Күрүне номунче киирген. Чогаалдары ССРЭ-ниң
болгаш делегей чоннарының дылдарынче очулдуртунган. Тыва
дылче А. Пушкинниң, М. Лермонтовтун, Н. Некрасовтун, Т.
Шевченконун, В. Маяковскийниң, С. Есенинниң, А.
Твардовскийниң, С. Щипачевтун, А. Прокофьевтин болгаш
өскелернин-даа шүлүктерин, шүлүглелдерин очулдурган. Тыва
улустун бурунгу культуразынга, ужурлар, чаңчылдарынга, оон
иштинде тыва хамнаашкынга хамаарышкан, тыва, орус, даштыкы
дылдарда үнген хөй номнарның, эртем ажилдарының,
чүүлдерниң автору.

Номнары: «Улуг орук» (Кызыл, 1956); «Октябрьның оглу-
дур мен» (Кызыл, 1959); «Бичии башкы» (Кызыл, 1963); «Улуг-
Хемниң шапкыны» (Кызыл, 1965); «Чалгыным» (Кызыл, 1967);
«Херээженниң чоргааралы» (Кызыл, 1971); «Дээрниң көрүнчүү»

(Кызыл, 1974); Чогаалдар чыындызы, 2 томнуг (Кызыл, 1975); «Тениң самы» (Кызыл, 1976); «Хайыралыг Калчан-Шилги» (Кызыл, 1978); «Чылгычының өө» (Кызыл, 1980); «Кырган-авай өпей ыры» (Кызыл, 1984), «Голоса» (Кызыл, 1984); «Калдарак» (Москва, 1985); «Настигающий птицу» (Москва, 1985); «Танаа-Херел» (Кызыл, 1986); Небесное зеркало (Кызыл, 1987); «Следы» (Москва, 1989); «Азаның бичези кончуг» (Кызыл, 1989); «Тувинка» (Москва, 1990), «Алдын чүрек» (Кызыл, 1992); Чогаалдар чыындызы (Кызыл, 1993); «Тыва чоннун бурунгу ужурлары» (Кызыл, 1995); «Тыва чаңчыл» (Москва, 1999), «Читкен уруг» (Кызыл, 2000) «Төлге» (Кызыл, 2003) болгаш өске-даа.

Тыва чаңчылдарга болгаш хамнаашкынга хамаарышкан ажылдары:

1972 - Конец шамана. Легенда о небесном шамане. Кызыл; 1985 - Небесное зеркало: книга сказок, преданий, рассказов и повестей. Кызыл; 1987 - Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства. Новосибирск; 1993 - Магия тувинских шаманов. Кызыл (на тув., рус., и англ. языках); 1995 - Алгыши тувинских шаманов. Тыва хамнарнын алгыштары. Кызыл (на рус. и тув. языках); 1998 - Тувинские шаманы . М., 1998; М., 2009; 2002 - Мифы тувинских шаманов. Тыва хамнарнын торулгалары. Кызыл (на рус. и тув. языках); 2004 - Ойтулааш. Классические образцы любовной лирике тувинского народа. Ынакшылдын кожаннары. Кызыл (на рус. и тув. языках); 2006 - Традиционная культура тувинцев. Кызыл; 2007 - Небесное зеркало . Новосибирск; 2008 - Дыхание черного неба. Мифологическое наследие тувинского шаманства Москва; 2017 - Судьба шаманки. Кызыл livelib.ru: <https://www.livelib.ru/author/358851-mongush-keninlopsan>

Юрий Шойдакович Кюнзегеш - Тываның улустун шүлүкчүзү (1997)

1927 чылдың ноябрь 17-де Тожунуң Арбык деп черге төрүттүнген. Чогаал ажылын 1942 чылда эгелээн. Шүлүкчү, очулдурукчу.

Россияның Чогаалчылар эвилелининң кижигүнү. Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы. Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналының болгаш Тыва Республиканың Президентизиниң С.А. Сарыг-оол аттыг чогаал шаңналының лауреады. Тыва АССР-ниң культуразының

алдарлыг ажылдакчызы. «Парлалганың тергиини» хөрек демдээниң эдилекчизи. Күш-ажылдың хоочуну. Тыва Республиканың культура болгаш кино яамызының лауреады.

Тыва дылче А. Пушкинниң, М. Лермонтовтуң, И. Тургеневтин, М. Горькийниң, А. Блоктуң, С. Есенинниң, Еврипидтин, Ф. Шиллерниң, Ж.-Б. Мольерниң, Э. Ростанның болгаш өске-даа хөй чогаалчыларның чогаалдарын очулдурган. Ооң шүлүктерин, шүлүглелдерин ССРЭ-ниң болгаш делегей чоннарының хөй дылдарынче очулдурган.

Ю.Ш. Кюнзегештин ады-биле Тываның ном үндүрер черин адаан. «XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүне номунче ады кирген.

Номнары: «Ховунуң аялгалары» (Кызыл, 1952); «Стихотворения» (Москва, 1954); «Найыралдың тугу» (Кызыл, 1956); «Дунмазының ыры» (Кызыл, 1963); «Үелерниң өңнери» (Кызыл, 1966); «Сердце Саян» (Кызыл, 1968); «Өөрүшкүнү үлежир дээш» (Кызыл, 1970); «Эзир. Ынакшыл. Ажыл» (Кызыл, 1972); «Хүннү утку» (Кызыл, 1974); «Меч Багыра» (Кызыл, 1976); Чогаалдар чыындызы (Кызыл, 1977); «Кижиниң изи» (Кызыл, 1979); «Хүн чалыткан Тыва» (Горно-Алтайск, 1982), «Хаяларда чурумалдар» (Кызыл, 1983); «Койгунак» (Кызыл, 1984); «Сказания у костра» (Кызыл, 1986); «Ынакшылдың

буяны» (Кызыл, 1987); «Ожук даштары» (Кызыл, 1993); «Бодалдарым бодаралы» (Кызыл, 1997); «Чаңгыс өнчүм – уян ырым» (Кызыл, 2002).

2000 чылдың ноябрь 7-де мөчээн.

Екатерина Түктүг-ооловна Танова – Тываның улустун
чогаалчызы (2005)

1930 чылдың март 27-де Сүт-Хөлдүн Кара-Чыраа кавызынга төрүттүнген. Чогаал ажылын 1951 чылда эгелээн. Шүлүкчү, прозачы, драматург, очулдурукчу. Тыва уруглар чогаалының үндезилекчилеринин бирээзи. ССРЭ-нин Чогаалчылар болгаш Журналистер эвилелдеринин кежигүнү. Тыва Республиканың Чазак Даргазының Л.Б. Чадамба аттыг уруглар чогаалдары дээш шаңналының лауреады. Төөгү

эртемнеринин кандидады. Оон чогаалдары орус, украин, моол, немец, якут, кыргыз, алтай, хакас дылдарже очулдуртунган. Тыва дылче С. Михалковтун, С. Маршактын, А. Бартонун, Т. Шевченконун болгаш өскелернин-даа чогаалдарын, И. Тургеневтин «Бүдүүзүнде» деп романын очулдурган. 20 ажыг номну үндүрген. «Илбилиг согун», «Туттурбайн чорза-чорза», «Дүжүметке тураскаал», «Балыкчы Багай-оол» болгаш өске-даа, шупту он ажыг шиини бижээн. Тыва школаның өөреникчилеринге ийи номну бижип, үндүрген.

Номнары: «Дамырак» (Кызыл, 1964); «Ийи <2>» (Кызыл, 1967); «Хемчиктин ыры» (Кызыл, 1971); «Вербa в цветy» (Кызыл, 1974); «Акым дугайында тоожу» (Кызыл, 1976); «Периодическая печать Тувы» (Кызыл, 1979; Красноярск, 2006); «Херелмаа» (Кызыл, 1978); «Хемчиктин хүнү» (Кызыл, 1980); «Арбас-Ойну мунувуткаш» (Кызыл, 1983); «Чаштар делегейи» (Кызыл, 1989); «Иениң салым-хуузу» (Кызыл, 1991); «Дошкун чылдарның чазы» (1993); «Кара-Бай» (Кызыл, 1993);

«Ширбиилиң холдан салба» (Кызыл, 1999); «Тыва черге йөрээл» (Кызыл, 2000); «Чайыннанган чашкы шаавыс» (Кызыл, 2000); «Кара-Чыраа галереязы» (Кызыл, 2000), «Тыва черге йөрээл», Кызыл, 2000), «Тайна цветущей ивы» (Кызыл, 2003), «Алфавитте үжүктерни адап, номчуп өөрениили», (Кызыл, 2006) дээш оон-даа өске.

Александр Александрович Даржай - Тываның улустун чогаалчызы (2007)

1944 чылдың ноябрь 3-те Сүт-Хөлдүн Суг-Аксы суурга төрүттүнген. Чогаал ажылын 1964 чылда эгелээн. Шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу. Россияның Чогаалчылар эвилелинин кижигүнү. Тыва Республиканың Күрүне шаңналының, Тыва Республиканың Чазак Даргазының С.А. Сарыг-оол аттыг чогаал шаңналының болгаш Украинаның Ровно облазының комсомол шаңналының лауреады. Ооң чогаалдары орус, алтай, украин болгаш өске-даа дылдарже очулдуртунган. Тыва дылче А. Пушкинниң, М. Лермонтовтуң, Т. Шевченконуң, А. Блоктуң, С. Есенинниң, О. Сулейменовтуң, Ч. Галсанның болгаш өскелерниң-даа шүлүктерин, С. Даниловтуң «Манчараның манган аьды», А. Адаровтуң «Мөңгө даглар», А. Бартонун «Харлыг кыжын чечектээр дээш» деп шүлүк номнарын, В. Липатовтуң «Көдээ сууурнуң шагдаазы», Б. Укачинниң «Өлүмге чедир ам-даа ырак» Д. Мягмарның «Үер» деп тоожуларын, М. Горькийниң, Ф. Лорканың, Б. Брехттиң шиилерин, «Күл-Тегинге тураскааткан Улуг, Биче бижимелдерни» болгаш өске-даа чогаалдарны очулдурган.

Номнары: «Төрээн черим» (Кызыл, 1972); «Үделге» (Кызыл, 1975); «Эргелениг» (Кызыл, 1978); «Сылдыстыгда дүш» (Кызыл, 1979); «Звон стремян» (Кызыл, 1980); «Артыш айдызы» (Кызыл, 1982); «Чурттаарын күзеиңзе» (Кызыл, 1984);, «Мөңгө чер» (Кызыл, 1985); «Щедрый очаг (Москва,

1985); «Арчының жыды» (Горно-Алтайск, 1985); «Пришла пора» (Москва 1986); «Өглеривис ак-көк ыжы» (Кызыл, 1987); «Зерна добра» (Кызыл, 1991); «Четкер четкизи» (Кызыл, 1991); «Сарыг бүрү үзинин сарынналы» (Кызыл, 1993); «Чогаалдар чыындызы» (Кызыл, 1994); «Шагар-оътта шалың» (Кызыл, 1995); Чуртталганың шириин шөлү» (Кызыл, 1999); «Ынакшылдың ширээзи» (Кызыл, 2003); «Шаг-үениң шылгалдазы» (Кызыл, 2004); «Благословение Неба и Земли» (Москва, 2004); «Идегелдин чырыы» (Кызыл, 2005); Черге чедир мөгейдим (Кызыл, 2016) болгаш өске-даа.

2016 чылдың апрель 22-де мөчээн.

Черлиг-оол Чашкынмаевич Куулар - Тываның улустун чогаалчызы (2009)

1940 чылдың декабрь 10-да Чөөн-Хемчиктин Хорум-Даг сумузунун Шеми-Аксынга төрүттүнген. Чогаал ажылын 1960 чылда эгелээн. Шүлүкчү, прозачы, драматург, очулдурукчу. ССРЭ-нин Чогаалчылар эвилелинин кижигүнү. Тыва Республиканың алдарлыг чогаалчызы. Тыва Республиканың Культура, кино болгаш туризм яамызының чогаал шаңналының лауреады. Оон чогаалдары орус, украин, моол, алтай, хакас, якут

болгаш өске-даа дылдарже очулдуртунган. Тыва дылче А. Пушкинниң, М. Лермонтовтуң, Омар Хайямның, С. Есенинниң, К. Симоновтуң, М. Кильчичаковтуң, Б. Явуухуланнның, С. Козлованың болгаш өскелерниң-даа шүлүктер, шүлүглелдерин, М. Варфоломеевтин «Көжегелер», Т. Сметанинниң «Лоокуут биле Нюргухун» (А. Даржай-биле кады) деп шиилерин очулдурган. Тыва улустун аас чогаалының чыындыларын тургузарынга киришкен, ол талазы-биле эртем ажылдарын бижээн.

Номнары: «Аъдым» (Кызыл, 1975); «Үе» (Кызыл, 1978); «Сугда даштар» (Кызыл, 1982); «Камешки в воде» (Москва, 1986); «Даң хаязы» (Кызыл, 1988); «Дүвүлүг дүн» (Кызыл, 2000); «Ветер люльку качал» (Кызыл, 2000); «Чалбыыш өттүр» (Кызыл, 2005); «Даглар аялгазы» (Кызыл, 1985); «Аялга» (Кызыл, 1990); «Мелодии моих гор» (Кызыл, 2004); «Ыраажы куш» (Кызыл, 2010).

Эдуард Баирович Мижит - Тываның улустуң чогаалчызы
(2011)

1961 чылдың апрель 22-де Улуг-Хемниң Торгалыг суурга төрүттүнген. Чогаал ажылын 1980 чылда эгелээн. Шүлүкчү, драматург, прозачы, очулдурукчу. Россияның Чогаалчылар болгаш Театр ажылдакчыларының эвилелдериниң кежигүнү. Тыва Республиканың Культура, кино яамызының чогаал шаңналының лауреады. Тываның улустуң чогаалчызы. А. М. Горький аттыг литература институтун

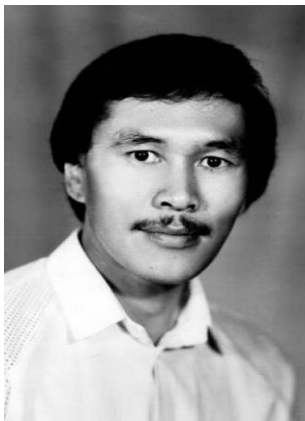
дооскан. Тыва, орус дылдарда бижип чоруур. Ооң шүлүктери төп российжи солун-сеткүүлдерге, чыындыларга хөйү-биле парлаттынган. Чогаалдары орус, англи, француз дылдарже очулдуртунган. Тыва дылче А. Пушкинниң, А. Чеховтуң, А. Островскийниң, В. Шекспирниң, М. Тикамацунуң, Р. Томаның, Л. Бернштейнниң, Э. Понуң болгаш өскелерниң-даа чогаалдарын очулдурган. «Чиргилчиннер», «Кым сен, Субедей-Маадыр?», «Күлтегин», «Өргүл», «Кара-Дагның казыргызы», «Көк дээрниң оглу» деп шиилерин Тываның В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының сценазынга тургускан.

Номнары: «Кезерниң балдызы» (Дөрт авторнун «Өзүмнер» деп чыындызында, Кызыл, 1990); «Бузундулар» (Кызыл, 1992); «Бөдүүн одуруглар» (Красноярск, 2006); «Казыргылыг кудуктуң кыйгызы» (Кызыл, 2002); «Кара-Дагның казыргызы» (Кызыл, 2004, В. Көк-оолдун «Хайыраан бот» деп

шиизи-биле кады); «Туман өттүр отчугаштар» (Кызыл, 2010); «Өргүл» (Кызыл, 2010); «Расколотый миг» (Кызыл, 2011); «Течик»: уругларга үш кезектиг ном (Кызыл, 2015).

Шиилери: «Чиргилчиннер», «Кым сен, Сүбедей-маадыр», «Күлтегин», «Тос чадырдан үнгеш...», «Өргүл», «Көк дээрнин оглу»...

Николай Шагдыр-оолович Куулар - Тываның улустун чогаалчызы (2014)

1958 чылдың апрель 4-те Тыва АССР-ниң Өвүр кожуунунун Торгалыг сумузунга төрүттүнген. Торгалыг ортумак школазын, Томскунун политехниктиг институтун, Москвада М. Горький аттыг литература институтун дооскан.

Тыва АССР-ниң Чоннун амыдырал-хандырылга яамызынга инженерлеп, «Шын» солуннун редакциязынга үлетпүр килдизинге корресподентилеп, Тываның ном үндүрер черинге редактор, кол редактор бооп, Тываның күрүне университединге улуг башкы бооп, «Улуг-Хем» сеткүүлдүн кол редактору бооп ажылдап чораан. 1993-1995 чылдарда Тываның Чогаалчылар Эвилелинин баштаар черин даргалаан. Бойдус камгалакчыларының «Бойдус кыйгызы», Өвүр кожууннун «Өвүрнүн судалы» деп солуннарны редакторлап, үндүрүп турган.

Чогаал ажылын 1973 чылда эгелээн. Оон чогаалдары алтай, армян, башкир, болгар, кыргыз, моол, орус, татар, узбек, украин, хакас дылдарже очулдуртунган. Тыва дылче А. Пушкинниң, М. Лермонтовтун, И. Бунинниң, С. Есенинниң, Б. Пастернактың, Б.-Цюиниң, Омар Хайямның, Р. Тагорнун, Исикава Такубокунун, моол, бурят, алтай, хакас, кыргыз, казах, украин, татар болгаш өске-даа шүлүкчүлернин шүлүктерин, шүлүглелдерин, Э. Лабиштин, Д. Мягмарның (В. Серен-оол-биле кады) шиилерин, Библияның номнарының хөй кезиин, Чаа Дугуржулга-чагыг деп

кезээн, Х. Саддхатиссаның «Будданың амыдыралы» деп номун, «Р. Акутагаваның новеллаларын («Эрлик оранының хилинчээ» деп ат-биле), эрте-бурунгу буддийжи литератураның чамдык тураскаалдарын («Эрткен төрүмелдер төөгүлери» деп ат-биле) очулдурган.

Номнары: «Чайык» («Өзүмнер» деп чыындыда, Кызыл, 1981); «Маңган ак кулун» (Кызыл, 1984); «Өгбелерим чурту» (Кызыл, 1988); «Чырык болгаш дүмбей» (Кызыл, 1991); «Даңгына» (Кызыл, 1996); «Даңгына» ному» (Красноярск, 2006); «Дүүшкүннерлиг ээр-дагыр оруктар» (Кызыл, 2002); «Танаа-Херелдин чуртунда» (Кызыл, 2004); «Чоза биле Торгалыгның чолу бедик малчыннары» (2006), «Чолдуң ному» (Кызыл, 2006); «Мээң таныжым Таңды ээзи даңгына» (Кызыл, 2008); «Улуг Ховунуң сактыышкыннары» (2013), «Аян-чорук» (2015), «Муңгаштатпаан муңчулбас ыр» (2018).

**Василий Бора-Хөөевич Монгуш - Тываның улустуң
чогаалчызы (2015)**

1935 чылдың декабрь 17-де Чөөн-Хемчик кожууннун Хөндергей сумузунун Кажалыг-Аксинга төрүттүнген. Чадаананың № 1 школазын, Москваның М. Ломоносов аттыг күрүне университетинин журналистика факультетин дооскан.

«Тываның аныяктары» солуннун редактору, «Тувинская правда» солуннун корреспондентизи, Бугү-Эвилел радиозунун Тывада тускай корреспондентизи болуп ажылдааш, 1971 чылдан эгелеп 1986 чылга чедир Тываның ном үндүрер черинин директорунга, дараазында чылдарда Тыва Республиканың Күрүнениң телерадиокомпаниязының даргазының оралакчызынга ажылдаан. Сатирик, юморист, очулдурукчу, журналист.

Чогаал ажылын 1957 чылда эгелээн. Шоодуглуг, баштактаныг уткалыг чогаалдарны колдады бижиپ чораан.

Баштайгы ному «Каткы бажы каткан эвес» (1975), «Кадай-кыстың чаңы чараш», «Каттыраңнаан чаңы чараш», «Каттырбайн чүнү чаңнаар», «Боданыры ботка херек», «Ыракка ыянчыг, чоокка чованчыг» дээн ышкаш номнарның автору. Оон чогаалдары орус, казах, хакас, немец дылдарже очулдуртунган. Боду М. Горькийниң, М. Ауэзовтуң, Ч. Айтматовтуң, Р. Тагорнуң, С. Есенинниң, А. Прокофьевтиң, А. Блоктуң чогаалдарын тыва дылче очулдурган.

ССРЭ-ниң «Шылгараңгай күш-ажыл дээш», «Күш-ажылдың хоочуну» деп медальдар-биле база «Парлалганың тергиини» деп хөрөк демдээ-биле шаңнаткан. В.Б. Монгуш Россияның Чогаалчылар эвилелинин кежигүнү.

Номнары: «Каткы бажы каткан эвес» (1975), «Кадай-кыстың чаңы чараш» (1978, 1986), «Каттыраңнаан чаңы чараш» (1980), «Бодун мактаар болбас тенек» (1982), «Боданыры ботка херек» (1992), «Кадай-кыска хаан-на мен» (1999), «Хамык ужур кадайларда» (2003), «Чүге адыыргай бердиң?» (2006), «Ыракка ыянчыг, чоокка чованчыг» (2006), «Мээң кадайым — мээң кулум» (2009), «Каш катап кадай алдың?..» (2010), «Адыыргак ашак. Адааргак кадай» (2010), «Газельдиг эр кадай муңзавас. Акшалыг кадай ашак муңзавас» (2017).

2016 чылдың август 10-да мөчөөн.

Маадыр-оол Бартыштаанович Ховалыг - Тываның улустун чогаалчызы (2016)

1947 чылдың апрель 30-де Тыва АССР-ниң Чөөн-Хемчик кожууннуң Хорум-Даг сумузунга Хола-Хараган деп черге төрүттүнген. Даг техникумун, Красноярскиниң күрүнениң аграрлыг университетин дооскан. Дашчылап, экскаватор башкарып, «Тыва даг-дүгү» комбинанының профком даргазынга, чингине директорнуң оралакчызынга, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң даргазынга,

Тыва Республиканың туризм департаментизин даргазынга, Тыва Республиканың Чазак Даргазының парлалга албанынга, Тыва Республиканың туризм департаментизиниң удуртукчузунга, зоопарк директорунга ажылдап чораан.

Чогаал ажылын 1983 чылдан эгелээн. Ол 25 проза, публицистика болгаш очулга номнарының автору. «Тыва Республиканын чогаалчылары», «Тыванын чогаалчылары – Писатели Тувы», ТАР-ның тургустунганындан бээр 80 чыл оюнга «Люди. Факты. События» деп чыындыларны тургускан. Альпинист. Орус географтыг ниитилелдин кежигүнү (2010).

1994 чылдан бээр Россияның Чогаалчылар Эвилелинин кежигүнү, Россияның альпинизм федерациязының кежигүнү.

Шаңналдары: «Күш-ажылчы шылгарал дээш» деп ССРЭ-ниң медалы, «М. А. Шолоховтуң төрүттүнгенинден бээр 100 харлааны» (2005) медаль, Ленинчи комсомол шаңналының лауреады (1988), Тыва Республиканың Президентизиниң литература шаңналы (1996), ГТРК-ның А. Чыргал-оол аттыг шаңналдың лауреады (2006), Россияның В. Шукшин аттыг литература шаңналының лауреады (Вологда, 2009), «Россия биле Тываның каттышканындан бээр 100 чылы» медаль, Спорттун экстремалдыг болгаш ужуралдарлыг хевирлериниң дугайында тергиин ном база Москваның XVIII бүгү-делегей чергелиг ужуралдарлыг фильмнерниң «Вертикаль» деп фестивалының лауреады (2015)

Номнары: «Меңгилиг бедиктерниң кыйгызы»: документалдыг тоожу; «Хаяда хадыңнар»: чечен чугаалар, тоожу; «Ыдыктаан тук»: очерк; «Улуг от»: чечен чугаалар, очерк; «Хүреш бурганы»: очерктер; «Самдар тоожузу»: тоожу, чечен чугаалар; «Чудуруктуң чажыды»: очерктер; «Алдан-Дургун – бистиң өгбелеривис»: чечен чугаалар; «Даглар шүлүглели»: тоожу; «Поэма моей гордости»: тоожу; «Тувинцы на вершинах мира»: документалдуг тоожу; «Загадочный Памир», «На вершинах Аляски, Австралии и Европы», «5 высочайших вершин 5 материков».

Шаңгыр-оол Монгушевич Суваң – Тываның улустун чогаалчызы (2019)

1949 чылдың июль 7-де Тыва автономнуг областың Чаа-Хөл районнун Ак-Туруг сумузунун Чыраа-Бажынга төрүттүнген.

Чаа-Хөл ортумак школазын, Кызылда күрүнениң башкы институтун дооскан.

Ажылчын базымын совхозка чолаачылап эгелээн. Эрзинниң Нарынга башкылаан, «Улуг-Хем» солуннун, «Шын» солуннун корреспондентизинге, килдис эргелекчизинге, ГТРК «Тываның» телевидение, радио редакторларынга ажылдап чораан. «Шын» солуннун ниитилел-политиктиг килдизинин редактору бооп ажылдап турар.

Чогаал ажылынче 1976 чылда кирген.

Номнары: «Хүн-Херелден аалчылар»: Тоожулар, чечен чугаалар, шии. (Кызыл, 1992.); «Тоол чурттуг оол»: Чечен чугаалар (Кызыл, 1994.); «Ачамның шолазы»: Чечен чугаалар. (Кызыл, 1999); «Кижии араатан»: Тоожу (Кызыл, 2006); «Туматтар»: Тоожу (Кызыл, 2007); «Хемчик нояны»: Тоожу (Кызыл, 2009); «Кижии-Бүрүс»: Тоожу (Кызыл, 2010); «Мөңгө назын»: Чечен чугаалар, тоожулар. (Кызыл, 2015); «Хуулгаазын Ак-Баштыг»: Фантасчыткан тоожу (Кызыл, 2017); «Кижии халавы»: тоожу (2019).

Г. Троепольскийнин чогаалдарын тыва дылче очулдурган. Чогаалдары тыва, орус дылдарда парлаттынган.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чогаалчыларның ажыл-ижин үнелеп, оларга хүндүлүг аттарны, шаңнал-макталдарны тывысканының аайы-биле демдеглээр. Темага дүүштүр солуннарда шаңнал тывысканының дугайында үнген Чазак дужаалдарын чылдар аайы-биле чыып, эмгелээр;

2. «Украинаның Ровно облазының Микола Максисъ аттыг комсомол шаңналының лауреады» деп атты кым деп чогаалчыга, чүү дээш тывысканыл, тодарадыңар.
3. Дараазында чижек темаларга дыңнадыглар, рефераттар бижидер: «С.С. Сүрүң-оол – улустуң чогаалчызы», «Улустуң чогаалчызы» адынга төлептиг», «Чогаалчының эрткен оруу», «Улустуң чогаалчызының «өнчүзү»»... (Чогаадыгларның темаларын боттары чогаадып ап болур).
4. Алдар-аттыг чогаалчыларның чуруун тырттырып, альбомнар кылыр;
Чогаалчыларның үнүн бижидип азы видеокамерага тырттырып, литературлуг музейниң фондузун байыдар.
5. Тываның улустуң чогаалчыларының электроннуг сайтыларын тургузуп, амгы үениң негелдезинге дүүштүр ажилдаар.

3.4. Литературлуг турсакаалдар, турсакаадыглар

Турсакаал дээрге чоннуң, чурттуң, эртемниң төөгүзүндө онзагай черни ээлеп турар элээн нарын болгаш идеялиг утказы шыңгыы уран чүүлдүң бир жанры болур. Ону кандыг-бир кижиге азы төөгүлүг болуушкунга турсакаадып кылыр. Турсакаалдар чаңгыс азы хөй фигуралыг болур. Чамдык таварылгаларда хөрек турсакаалы (бюст) азы рельефтиг портрет кылдыр база кылып турар. Чүглө портрет кылган турсакаалдар база бар, ону колдуунда чевеглерде тургускан боор. Скульптура-архитектурлуг ансамбль-биле кады турар монументалдыг турсакаалдар дыка ханы уткалыг боор. Олар кандыг-бир болуушкуннуң символун илереткен шынарлыг апаар.

Шаг төөгүдөн бээр мифологтуг маадырларга, бурганнарга турсакаалдар кылып келгени билдингир. Скульпторлар ыдыктыг кижилерни, сураглыг хааннарны, шериг баштыңчыларын алдаржыдып, оларга турсакаалдар тургузуп келген. А шүлүкчүлөр – Горацийден эгелээш, Пушкинге чедир – «сөс-биле боттарынга турсакаал тургузуп» ап чораан. Хүлөр азы граниттен турсакаал кылыры чүглө XIX векте эгелээн. Чогаалчыга турсакаалдың баштайгыларының бирээзи 1835 чылда Мадридке тургустунган. Ол болза М. Сервантеске турсакаал болган. Ооң

соонда У. Шекспирге, Ч. Диккенске аңгы-аңгы үелерде тураскаалдар туттунгулаан.

Россияның чогаалчыларына хамаарыштыр алыр болза, баштайгы тураскаалдарны М. Ломоносовка (1832), Н. М. Карамзинге (1844), Державинге (1847), Пушкинге (1880) туткан. Ооң соонда шылгараан чогаалчыларга тураскаалдар тудары чаңчыл апарган.

Россияда болгаш даштыкы чурттарда чүгле чогаалчыларга эвес, харын-даа чогаал маадырларына, чогаал маадырларының прототиптеринге безин тураскаалдар арбын.

Тыва Республикада чогаалчыларга тураскаалдар тургузары – эң-не аскап турар айтырыгларның бирээзи. Бо хуннерге чедир чогаалчыларга улуг тураскаалдар туттунмаан. Чүгле С. Токаның, С. Сарыг-оолдун, В. Көк-оолдун, С. Пюрбюнүн хөрөк тураскаалдары бар.

Чогаалчыларның чырык адын сактып, тураскаал кылдыр оларның чурттап чораан бажыңнарынга тураскаалдыг мемориалдыг самбыралар азары чаңчыл болу берген. Ындыг самбыраларны В. Көк-оолдуң, С. Сарыг-оолдуң, О. Саган-оолдуң, А. Пальмбахтың, С. Пюрбюнүң, Л. Чадамбаның, Д. Кууларның, К. Мунзуктуң, К-Э. Кудажының, В. Серен-оолдуң болгаш өскелерниң-даа чурттап чораан бажыңнарында аскан.

Литературлуг чурт шинчилелинде *литературлуг тураскаадыг* деп билиишкин база бар. Литературлуг тураскаадыглар аңгы-аңгы хевирлерлиг болур:

- тураскаадыг шүлүк азы ыры бижири; Чижээлээрге, С. Сарыг-оолдуң «А. Тэмизге», «О. Саган-оолга», «В. Көк-оолга»; А. Даржайның «Шүлүкчүнүң чагы» (С.Б. Пюрбюге), «Олег Саган-оолдуң кичээли», «Тыва дылым» (Профессор Ш.Ч. Сатка); Ю. Кюнзегештин «Шүлүкчүге тураскаалды хайырлазын» (В. Серен-оолга), «Чүректерни чиңнеп чорзун» (М. Дуонгарга) дээш оон-даа өске.

- кандыг-бир албан-организация черин азы кудумчуну шылгараңгай чогаалчынын адынга тураскаадып адаары. Чижээлээрге, Тываның Ю.Ш. Кюнзегеш аттыг ном үндүрер чери; Тываның В.Ш. Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театры; Кызыл-Мажалыкта С. Сүрүң-оол аттыг кожууннуң төп библиотеказы, Пушкин кудумчузу, Тока кудумчузу дээш оон-даа өске.

- кайы-бир чогаалчының адынга тураскаадып, литературлуг кезээлер азы байырлалдар эрттирери;

- чогаалчыга тураскаадып делгелгелер организаастары;

- чогаалчының адынга тураскаадып конференциялар, номчулгалар эрттирери;

- чогаалчының ажил-чорудулгазынга тураскаадып викториналар, олимпиадалар эрттирери;

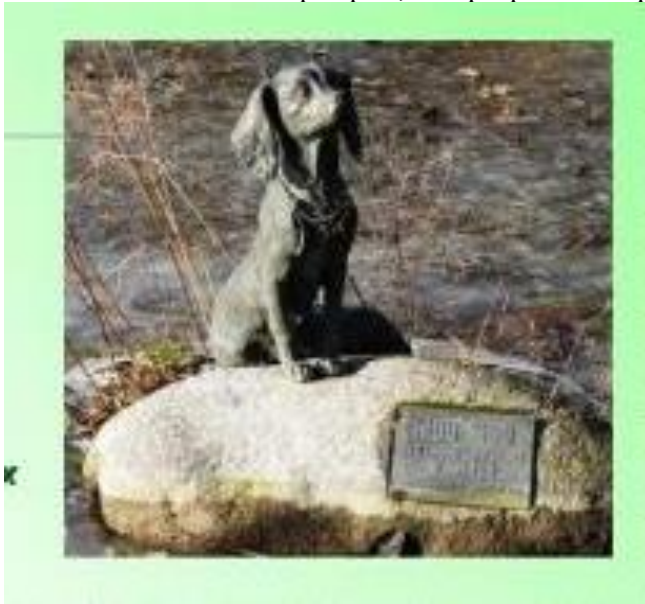
- чогаалчының адынга тураскаадып, литературлуг экскурсиялар, походтар, туриадалар эрттирери; Чижээлээрге, «Сарыг-оолдуң кокпазы-биле», «С. Сүрүң-оолдуң кокпазы-биле» база өске-даа чогаалчыларга тураскааткан литературлуг туриадаларны эрттирери; Кадарчыга тураскаалче литературлуг экскурсияны чорудары.

– чогаалчының адынга тураскааткан шаңналдар тургузары: С.А.Сарыг-оол аттыг шаңнал, С.Б. Пюрбю аттыг шаңнал, Д. Барыкаан аттыг шаңнал.

Чогаалчыларга тураскаал тургузары, тураскаадыг кылыры дээрге тыва литературага мөгейиг, чогаалчы кижиниң нарын ажылынга улуг үнелел болур.

Хыналда айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Литературлуг тураскаал болгаш тураскаадыгның аразында ылгалын тайылбырланар.
2. Кымның чүү деп чогаалында литературлуг маадырга тураскаал (чурукта) деп бодаар силер? Тыва литературада ытка тураскааткан кандыг чогаалдар барыл, авторларын адаңар.

3. Тываның девискээринде көжээлерде бижиктерни литературлуг тураскаалдар деп санап болур бе? Бодадыңарны илередип, сайгарылгалыг чугаадан чорудуңар.
4. Көжээлерде бижиктерниң аяны-биле чогаал бижээн авторларны, оларның чогаалдарын адаңар.

3.5. С.А. Сарыг-оол аттыг чогаал шаңналы (ооң допчу негелде чуруму)

1.1. Тываның улустун чогаалчызы С. А. Сарыг-оол аттыг чогаал шаңналын ТР-ниң культура, кино ямызы болгаш Тыва чогаалчыларның «Улуг-Хем» сеткүүлүнүн редакциязы үндезилеп тургускан.

1.2. Тыва чечен чогаалдың үндезилекчилериниң бирээзи С.А. Сарыг-оол аттыг чогаал шаңналын төөгүнү болгаш амгы үени, оон тургузукчузу (маадыры) кижиниң өндүр-чаагай мөзү-бүдүжүн онза уран, хандыр чуруп көргүскен, номчукчуларның сонuurгалын хайныктырган, хөй-ниитиниң бедик үнелелин чедип алган проза, шүлүк (номнар), сценага салдынган шии чогаалдары дээш тыпсыр.

1.3. Шаңнал тыпсыр чогаалдарны кордакчы кылдыр Тываның Чогаалчылар эвилели, ном үндүрер черлер, солуннар, сеткүүлдер редакциялары, эртем-шинчилел организациялары, библиотекалар, культура килдистери депшидер. Олар кордакчыларның чогаалдарын шаңналга кирип турарының ужурун үндезилеп бадыткаан документи-лер-биле кады тускай чагааны бижээш, ол чогаалдарның 3 экземплярын Чазактын Шаңнал комиссиязынче чорудар.

1.4. Шаңналга деткээн чогаалдарның төлевилелин (кандидатуразын) бүгү талазы-биле эң шыңгыы шилип, хөй-ниити ужур-утказын өөренип көргөш, комиссияга допчу, тода бижимел чурум ёзугаар саналдап киирер.

1.5. Саналдап киирген чогаалдарга хамаарыштыр хөй-ниитиниң үнелел деткимчезин алыры-биле ажык-чарлыг чугаа, сайгарылганы түңнел үндүрериниң элээн мурнунда солун-сеткүүл арыннарынга чырыдар.

1.6. Ук шаңналды 3 чыл болгаш-ла 1 катап тыпсыр.

1.7. Бо шаңналдың хемчээли бир айда адакы шалыңның (83 рубльдин) 60 катап көвүдеткен түңү болур азы 4980 рубль чаазы-биле.

Дооразында деткичи (спонсор) тыптып келген таварылгада, ук шаңналдың хемчээли комиссияның шиитпири-биле улгады берип болур.

1.8. Сарыг-оол аттыг шаңналга чогаалдарның санал төлевилелин комиссия сентябрь 1-ге чедир хүлээп алып. Комиссия октябрь 25-ке чедир бодунуң сөөлгү түннелин үндүрүп, комиссия хуралына бадылаан турар. С. А. Сарыг-оол аттыг шаңналдың Лауреадына тускай диплом, хөрек демдээн база акша шаңналын чогаалчының төрүттүнгөн хүнү ноябрь 17-де ТР Культура, кино яамызының байырлыг хуралына тыпсыр.

3.6. Литературлуг харылзаалар болгаш оларның ужур-дуказы

Тус черниң (регионнун) литературазын өөренири ук черниң төөгүзү-биле харылзаалыг болур. Тываның эрте-бурунгу үелерден бээр канчаар сайзырап келгенин төөгү номнарында бижээн. Улустуң аас чогаалында тоолдарның маадырлары Алдыы, Үстүү ораннар-биле харылзажып, ырак-узак чоруктар кылып, кожа-хелбээ чоннарнын хааннары-биле, ара-албатылары-биле харылзажып келген. Тыва аас чогаалы-биле өске кожа-хелбээ чоннарның харылзааларының дугайында шинчилел ажылдарын профессор Д. С. Куулар бодунуң ажылдарында бижээн.

Орус болгаш өске-даа чоннарның төлээлери-биле тыва литературлуг харылзаалар дугайында элээн делгереңгей медээлерни М. А. Хадаханэ «Литературная Тува» (1986) деп номунда бижээн. Ында «М. Горький и тувинская литература», «Как пишут о Туве» деп материалдары кирген.

Литературлуг харылзаалар дээрге литературлуг ажыл-чорудулганың бир онзагай талазы болур. Оон онзагайы – кожа-хелбээ болгаш делегей чоннарының литератураларының аразында харылзажыры, өскелерниң эки үлегер-чижээнге даянып, бодунуң литературазын сайзырадыры.

Литературлуг харылзаалар дугайында чугаа чоруп турда, литератураларны дараазында бөлүктерге чарып турар: *салдар чедирген литература, ону хүлээп ап турар литература база оларны харылзаштырып турар литература* (mediateur ук термин француз дылдан келген). Харылзаштыраарының ролун бүдүн литература, литературлуг бөлгүмнер, чогаалчылар, театр коллективтери күүседип болур. Чижээлээрге, орус

литератураның даштыкы литературалар-биле харылзаазын дыка хөй чылдарда француз литература тудуп келген. Оон сөөлзүредир немец болгаш англи литературалар ук хүлээлгени күүседип эгелээн деп литература төөгүзүндө демдегледип турар (Лэтп 2001: 464).

XIX вектин төнчүзүндө XX вектин эгезинде *литература шинчилээр эртемден* аңгыланып, литературлуг харылзаалар шинчилээр *компаративистика* деп эртем аңгыланы берген. Ук эртемни сайзырадырынга француз эртемденнер улуг үлүг-хуузун киирген. Россияга ол эртем Барыын чүктө дег улуг сайзырал албайн барган. Ынчалза-даа Россияда ук айтырыгны *төөгүлүг поэтиканың* бир адыры, чаңгыс аай литература-төөгүлүг болуушкуннун кезээ кылдыр көрүп турары-биле онзагайланып турар (Веселовскийниң ажылдары).

Национал литератураларның, ооң иштинде тыва литератураның, литературлуг харылзааларынга салдар чедиреринге база өске литературалар-биле харылзаштыларынга орус литератураның салдары канчаар-даа аажок улуг.

Тыва литература тыптып келгениниң баштайгы үе-чадазында, эң баштайгы чогаалдарындан эгелээш-ле, аас чогаалын санаваска, орус болгаш кожа-хелбээ чоннарның литератураларының салдарынга таварышкан. «Тыва литература делегейниң өске литератураларының, эң ылаңгыя орус классиктиг болгаш совет литератураның байлак дуржулгазын ажыглап турарының барымдаалары бисте хөй. Чүнүң-даа мурнунда тыва литература аас чогаалдарынга турбаан янзы-бүрү жанрларны үлегерлеп алган; тоожу, шүлүглел, шии, чечен чугаа (рассказ) болгаш өске-даа жанрлар тыва литературага чүгле орус чечен чогаалдың болгаш ону дамчыштыр чуртувустун азы бүгү делегейниң өске национал литератураларының салдары-биле көстүп келген. Бир-тээ жанрлар үлегерлеттинген болганда, ук жанрларның дыл-домак, композиция, сюжет талазы-биле чоорту доктаап хевиржээн уран аргалары база-ла чаягаар тыва литератураже дамчааны тодаргай...» (Тл 1964 26).

Үстүндө сөстөргө даянып, тыва чечен чогаалдың тыптып сайзырап келгенин көөр болза, өске литератураларның сюжедин, композициязын, утказын, тургузуун үлегерлээн

чогаалдар хөй Чижээлээрге, Бөлүк авторларның «Самбукайның чугаазы» (А. Нухрат «Хову тоожузу»), В. Көк-оолдун «Хайыраан бот» (А. Островский «Гроза»), С. Пюрбюнүн «Чечек» (А. Пушкин «Евгений Онегин») дээш оон-даа өске.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Тывага С. Щипачев, В. Кожевников, дайын соонда чылдарда чогаалчылар С. Гудзенко, М. Скуратов оларның Тывага келгени тыва литератураның сайзыраарына янзы-бүрү салдар чедирген. Литератураның совет үе-чадазында литература хүннери, декадалары удаа-дараа эртип, аңгы-аңгы республикаларның чогаалчылары дуржулга солчуп, аалдажып, чогаалдарын удур-дедир өөренип турганы солун. Тывага эртип тургулаан кожа-хелбээ чоннарның (Алтай, Хакасия, Бурятия, Якутия) база өске-даа чоннарның (Белоруссияның, Украинаның дээш о. ө.) литература хүннериниң, конференцияларның, декадаларның тыва литератураның сайзыралына салдары улуг болган. Амгы үеде тыва литератураның харылзаалары улам делгемчээн. Алтай, хакас, шор, якут, бурят, моол болгаш өске-даа литературалар-биле харылзаалар уламчылап турар. Түрк дылдыг чоннарның чогаалчыларының чылдың-на Турцияга болуп эртип турар шуулганына тыва чогаалчылар киржип турар апарган. Ол харылзаалар тыва литератураны делегей чергелиг кылдыр үндүреринге салдарлыг.

Үе эрткен тудум өске аймак-сөөк чоннарның литературалары-биле харылзаалары кылыннап, тыва чечен чогаал сайзыраан. Ук харылзааларның сайзыралын очулга ажылы шуудаткан. Кожа-хелбээ чоннарның шүлүк, проза, шии чогаалдары тыва дылче очулдуртунуп, солун-сеткүүлдерге парлаттынып турар. Тыва чогаалчыларның тус-тузунда коллегалары-биле литературлуг харылзааларын өөренип шинчилээри литературлуг чурт шинчилелинде солун ажыл болур.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Литературлуг энциклопедиядан «Литературные связи и влияния» деп статьяны очулдургаш, конспектилээр.
2. К-Э. Кудажының «Николай Рубцов, Монгуш Доржу, Джон Окай, бодум болгаш өскелер-даа» деп чүүлүн номчааш,

чогаалчыларның аразында найыралды дамчыштыр литературалар, чоннар аразында харылзааларны тодарадып, үнелелден бериңер. Ук материалдың найырал, өөредилге, ажылга хамаарылга, амыдыралчы туруш, кижилер аразында харылзаа, үе болгаш ниитилел дугайында өөредиглиг уткасын сайгарыңар.

3. Дараазында материалдарның сөзүглелдериниң тезистерин тургускаш, уткасын чугаалап өөренир. Өөрөнгөн темага хамаарыштыр түннелдер үндүрер:

– Хадаханэ М. А. Как пижут о Туве? (Из истории русско-тувинских литературных связей).

– Кудажы К-Э. Ийи океанның чажыды. (Орук демдеглели)

– Черноусова М. Автографы из библиотеки Степана Сарыг-оола.

4. Аңгы-аңгы чылдарда «Улуг-Хем» сеткүүлүңге үнүп турган литературлуг харылзааларга тураскааткан үндүрүлгелер-биле таныжып, сайгарылгалыг чугаадан чорудуңар:

– Бистиң аалчыларыбыс – Даглыг Шорнуң чогаалчылары;

– Ровнонуң чогаалчылары – «Улуг-Хемде»;

– Улустарның найыралы – литератураларның найыралы.

– Украинаның чогаалчылары;

– «Улуг-Хемниң» аалчылары – алтай чогаалчылар;

– «Улуг-Хемниң» аалчылары – болгар шүлүкчүлөр.

5. Дараазында темаларга дыңнадыглар белеткээр:

– Тыва-бурят литературлуг харылзаалар: очулга ажылының байдалы;

– Тыва-хакас литературлуг харылзаалар;

– Тыва-якут литературлуг харылзааларның амгы үеде сайзыралы;

– Тыва-моол литературлуг харылзаалар.

6. Кайы-бир чогаалчыны шилип алгаш, ооң литературлуг харылзааларын тодарадып, чогаадыкчы оруунга литературлуг картаны тургузар.

Литературлуг чурт шинчилелинге хыналда ажылдар

Тема: Литературлуг чурт шинчилелинин үндэзин дөстери

1. Литературлуг чурт шинчилели деп чүл?
2. Литературлуг чурт шинчилелинин үндэзин дөстөринин бөлүктөрүн бижиңер.
3. Литературлуг чурт шинчилели деп эртемни өөренир сорулгалары чүдел?
4. Литературлуг чурт шинчилели деп эртем кажан тыптып келгенил?

Тема: Тываның литературлуг картазы

1. Литературлуг карта деп чүл?
2. К-Э.Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп чогаалында маадырларның маршруттарын литературлуг картага чуруңар.
3. Литературлуг карта тургузарының ажык-дузазы чүдел?
4. С.Токаның «Каргыга чорааным» деп чогаалында тоожукчу маадырның маршрутун картага айтып, чуруңар.
5. Тываның литературлуг картазын алырга, кайы кожуундан хөй чогаалчылар үнгенил? Чүгө?

Аас-биле харылзажырының айтырыглары

Тема: Литературлуг музей

1. Литературлуг музей деп чүл?
2. Литературлуг музей тургузарының ужур-дузазы чүдел?
3. Тываның кайы девискээринде кайы чогаалчыларга тураскааткан литературлуг музейлер барыл?
4. Тываның күрүне университетинде Литературлуг музей кандыг хүлээлгелерни күүседип турарын тайылбырлап көрүңер.
5. Литературлуг музей кандыг хевирлерлиг болурул?

Коллоквиумга айтырыглар

Тема: Литературлуг харылзаалар

1. Тыва – алтай литературлуг харылзаалар кажан тыптып келгенил?
2. Тыва – хакас литературлуг харылзааларның төөгүзү.

3. Тыва – якут литературлуг харылзааларның төөгүзү.
4. Тыва – шор литературлуг харылзаалар.

Бот ажылдар

1. К.-Э. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп чогаалының сюжединге литературлуг картадан тургузуңар.
2. С. Токаның «Каргыга чорааным» деп очеригинде тоожукчу маадырның эрткен оруун картага демдеглеңер.
3. М.Кенин-Лопсанның «Чылгычының өө» деп роман-тетралогиязында болушкуннарның литературлуг картазын тургузуңар.
4. Е.Танованың «Иениң салым-хуузу» деп тоожузунда Надя Рушеваның чурттап чораан болгаш чедип чораан черлериниң литературлуг картазын тургузуңар.
5. Тываның аас чогаал картазын тургузарын шенеп көрүңер.

Литература

1. Белинский, В. Г. Собрание соч. в трех томах. Том II. Вступление к «Физиологии Петербурга, составленной из трудов русских литераторов, под редакцию Н. Некрасова». – Москва: ОГИЗ Гос. издат. худ. лит-ры, 1948. – С. 735.
2. Бельчиков, Н. Ф. Литературное источниковедение. – Москва: Просвещение, 1983. – 57 с.
3. Горланов Г. Е., Кузнецова Н. Г. Литературное краеведение Пензенского края: учеб-метод. пособие / Г. Е. Горланов, Н. Г. Кузнецова. – Пенза: Изд-во ПГУ, 2016. – 324.
4. Кайев, А. Литературоведческое краеведение // Краткая литературная энциклопедия. – Москва: Просвещение, 1967. – С. 386.
5. Литературное краеведение в школе. Пособие для учителя / сост. М. Д. Янко. – Москва: Просвещение, 1976. – 95 с.
6. Литературное краеведение // Методика преподавания русской литературы. – Ленинград: Просвещение, 1979. – С. 182-191.
7. Литературное краеведение: Программа спецкурса // Программы педагогических институтов. – Москва: Просвещение, 1984. – С. 175 - 195.
8. Милонов, Н. А. Литературное краеведение. – Москва: Просвещение, 1985. – 192 с.
9. Абдраштова И.М. Школьный музей (задачи, организация, основные формы работы): метод. пособие для учителей, студентов пединститутов и педучилищ; М-во просвещения РСФСР, Казан. гос. пед. ин-т. – Казань: [б. и.], 1973. – 63 с.
10. Богуславский С.Р. Школьный литературный музей-клуб. Книга для учителя. Из опыта работы. – Москва: Просвещение, 1989. – 189 с.
11. Абрамович, Г. Л. Введение в литературоведение. Учебник для студентов пед. ин-тов. – Москва: Просвещение, 1970. – 392 с.
12. Багаутдинова, Д. Б. Музей Габдуллы Тукая в Казани: Путеводитель. – Казань: Татарское книжное издательство. – 1989. – 63с.
13. Белоусов, Д. А. Литературно-краеведческий кружок в сельской школе. – Москва: Просвещение, 1987. – 48с.

14. Бистиң аалчыларывыс – Даглыг Шорнуң чогаалчылары // Улуг-Хем. – Кызыл, 2002. – № 1. – Ар. 133–140.
15. Головина, Н. Литературные персонажи на улицах Москвы // Моя Москва. – 2008. – № 5-6. – С. 56-57.
16. Горький, М. А. О литературе. – Москва, 1930. – Собр. соч. т.30. – С. 37–38.
17. Дом-музей А.Н. Островского в Москве. – Москва: Советская Россия. – 1988. –145 с.
18. Дыртык-оол, А. О. Письменные источники в фондах национального музея имени 60 маадыр Республики Тыва // Становление и развитие науки в Туве. Ч. 2. Материалы международной конференции, посвященной 70-летию тувинской письменности. 11-14 сентября 2002 г. – Кызыл, ТывГУ – 2002. – С. 47-48.
19. Дыртык-оол, А. О. Школьные музеи в Туве. Ч. 1. Становление и развитие школьных музеев в Туве (1960-1980 г.г.) // Башкы. – 2003. – № 4. – С. 59-63.
20. Е. Т. Танова – чогаадыкчы орук-чол. Өөреникчилерге болгаш студентилерге чогаал өөредиринге немелде материал / автор-сост. Шожал З. О. – Кызыл, 2013. – 132 с.
21. Использование краеведческого материала при изучении русской литературы // Методика преп. русс. лит. в 9-11кл. – Ленинград: Просвещение, 1979. – С. 357-376.
22. Литература родной стороны // Литературная энциклопедия терминов и понятий. Гл. ред. и сост. А. Н. Николюкин – Москва: Интелвак, 2001. – С. 458.
23. Музееведение. Краткий учебный словарь. Сост: А. О. Дыртык-оол– Кызыл – Издательство ТывГУ, 2005. – 80 с.
24. Лощинин, Н. П. Литературный музей и школа. А. О. – Москва: Просвещение, 1976. – 135с.
25. Орел В. Украина-тыва литературлуг харылзаалар // Улуг-Хем. – Кызыл, 1983. – № 55. – Ар. 163-169.
26. Пиксанов Н. К. Областные культурные гнезда. Историко-краеведческий семинар. Москва - Ленинград. Госиздат, 1928г. – 148 с.
27. Порман, Р. Н. Литературное краеведение: (Из истории литературной жизни Татарии и Башкирии периода Великой

- Отечественной войны): Учеб. пособие к спецкурсу / Р. Н. Порман; Башк. гос. пед. ин-т. – Уфа: БГПИ, 1987. – 86,[2] с.
28. Салчак, В. С. Тыва чогаалчылар дугайында демдеглелдер. – Кызыл: ТывНУЧ, 2000. – 68 ар.
29. Салчак, В. С. Тыва чогаалчылар болгаш чогаалдар дугайында демдеглелдер. – Кызыл: ТывНУЧ, 2005. – 88 ар.
30. Самдан, З. Б. Өскүс-оолдан Сарыг-оолга чедир (С. А. Сарыг-оолдуң салым-чаяанының үнген дөстери) // Юбилей писателей. Материалы конференций, посвященных юбилеям писателей. – Кызыл: ТывГУ, 1999. – Ар. 13 - 19.
31. С. А. Сарыг-оол аттыг чогаал шаңналы (Ооң допчу негелде чуруму). – Улуг-Хем. – Кызыл, 1998. – № 1. – Ар. 100.
32. Танова, Е. Т. Периодическая печать Тувы (1924-1944 гг.) [Текст]. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 1979. – 112 с.
33. Чмыхало, Б. А. Литературный регионализм: Учеб. пособие / Б. А. Чмыхало; Краснояр. гос. пед. ин-т. – Красноярск: КГПИ, 1990. – 79 с.
34. Ясная Поляна. Дом-музей Л.Н. Толстого. Автор-сост. Н. П. Пузин. – Москва: Советская Россия. – 1986. – 161с.
35. Приложения. (Тесты по произведениям писателей-классиков 20 века) // Поурочные разработки по русской литературе. ВАКО — Москва, 2004. – С. 253 – 264.

Допчузу

Тайылбыр бижик	3
----------------------	---

I эге. Литературлуг чурт шинчилели: төөгүзү болгаш

утказы	7
--------------	---

1.1. Эртемниң сорулгалары. Чечен чогаалдың регионалдыг болгаш национал онзагайы	7
---	---

1.2. Литературлуг чурт шинчилели деп эртемниң Россияга сайзырап келгени	15
---	----

1.3. Тыва Республикада литературлуг чурт шинчилелиниң сайзыралы	21
---	----

1.4. Литературлуг чурт шинчилелиниң үндезин дөстери	26
---	----

II эге. Литературлуг чурт шинчилелинде чорудар

ажылдарның хевирлери	30
----------------------------	----

2.1. Тываның литературлуг картазы	33
---	----

2.2. Литературлуг экскурсия	36
-----------------------------------	----

2.3. Литературлуг музей, ооң хевирлери	41
--	----

2.4. Тываның күрүне университетинде Литературлуг музей	46
--	----

2.5. Литературлуг чурт шинчилелинге олимпиада	50
---	----

III эге. Чогаалчы: ооң ажыл-ижи болгаш төрөөн чери

3.1. Чогаалчы болгаш ооң чогаалдарында төрөөн чериниң овур-хевири	53
---	----

3.2. Тыва чогаалчыларның хүндүлүг аттары, шаңнал-макталдары	56
---	----

3.3. Тываның улустуң чогаалчылары	59
---	----

3.4. Литературлуг тураскаалдар, тураскаадыглар	76
--	----

3.5. С.А. Сарыг-оол аттыг чогаал шаңналы	80
--	----

3.6. Литературлуг харылзаалар болгаш оларның ужур-дузазы	81
--	----

Литературлуг чурт шинчилелинге хыналда ажылдар	85
--	----

Литература	87
------------------	----

Учебное издание

Күжүгет Мария Амын-ооловна

ЛИТЕРАТУРНОЕ КРАЕВЕДЕНИЕ

Учебно-методическое пособие

На тувинском языке

Редактор А.Р. Норбу
Дизайн обложки К.К. Сарыглар

Сдано в набор: 05.06.2019. Подписано в печать: 05.09.2019.
Формат бумаги 60×84 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Физ. печ. л. 5,7. Усл. печ. л. 5,3. Заказ № 1520. Тираж 50 экз.

667000, Республика Тыва, г. Кызыл, Ленина, 36
Тувинский государственный университет
Издательство ТувГУ